

ZAANSE SCHANS

Beeldkwaliteitsplan

Situatie Zaanse Schans

- Plangrens BKP
- Bebouwing Zaanse Schans
- Bebouwing omgeving
- Dijk
- Kalverpolder
- Tuin
- Overtuin
- Boom

N

Inhoud

Inleiding	5	Schaalniveaus Zaanse Schans	55
		Panden en molens	57
Plangeschiedenis	7	Landschap	58
Totstandkoming Zaanse Schans	8	Stedenbouw	64
Het molenreservaat	10	Gebouw en erf	72
De Zaanse buurt in Arnhem	12	Details en materialen	80
Zaans Schoon	13	Waardering en conclusies	82
Locatie Zaanse buurt	14		
Ontwerp Schipper	18	Richtlijnen	85
De rol van monumnetenzorg	20	Zaanse Schans 2015	86
Van idee naar uitvoering	24	Input stakeholders	88
Realisatie	28	Richtlijnen	89
Het landschap	32	Ontwikkelingsrichtlijnen	90
Wonen in een attractie	34	Behoudsrichtlijnen	95
Eindbeeld van de Zaanse Schans	34		
Toerisme in een woonbuurt	40	Noten	100
Herijking van het concept	42		
Consolidatiefase na 1976	46	Literatuur & Bronnen	101
Nieuwe uitbreiding?	48		
Terugblik	50	Colofon	102
Biografieën	52		

Orvelte, Drents museumdorp

Archeon, themapark Alphen aan de Rijn

Nagasaki Holland Village, Japan. [Huis Ten Bosch, Japan]

Orvelte

Archeon, themapark Alphen aan de Rijn

Heusden: reconstructie

Terwijl minister en voormalig burgemeester van Zaandam Joris in 't Veld in 1953 het boek *Krotopruiming en vernieuwing van verbouwde kernen* publiceerde, kreeg in dezelfde periode in de Zaanstreek het initiatief voor de Zaanse Schans gestalte. Destijds werd van een 'houtbouwreservaat' gesproken, een veilige haven waar bedreigde panden en molens herplaatst konden worden in een zo getrouw mogelijk ontworpen context. Uniek is dat het buurtje 'gewoon' bewoond wordt. Bezoekers, bewoners en ondernemers, gemeente en stichting de Zaanse Schans en haar sympathisanten: ze hebben allemaal belang bij een zorgvuldige omgang, consolidatie en doorgroei van dit complex. Tegelijkertijd hebben de genoemde groepen vanuit de aard van hun werk andere verwachtingen over de toekomst en de toekomstige gedaante van de Zaanse Schans.

Behalve de Zaanse Schans bestaan er wereldwijd vele gereconstrueerde dorpen en steden of themaparken, die zich richten op het verleden. Ze zijn niet authentiek, maar wel echt - door een authentieke ervaring te bieden. Zo is er een historische Hollandse stad in Japan, met een gesimuleerde geschiedenis van zeven eeuwen. Het stadsbeeld is met meer zorg (en budget) gemaakt dan veel restauraties in Nederland. In gereconstrueerde vestingsteden als Bourtange en Heusden is een historisch moment gereconstrueerd, maar de nieuw gebouwde panden hebben soms een typologie en morfologie, die verre van historisch is, zoals bejaardenwoningen, basisscholen, benedenbovenwoningen en garages. Het Archeon in Alphen

aan de Rijn laat het verleden van Nederland in 'stijlkamers' tot leven komen (prehistorie, Romeinen, middeleeuwen). Dat gebeurt letterlijk, want de nagebootste oude gebouwen vormen het decor waarin acteurs historische scènes spelen.

In het veld van simulatie, reconstructie, replica en re-enactment onderscheidt de Zaanse Schans zich door de mengvorm van behoud en simulatie. Het is een ensemble van monumenten in een gesimuleerde setting en een authentiek landschap. Het feit dat nadrukkelijk niet werd gekozen voor een museum of themapark, maar voor een open gebied dat deel uitmaakt van de stad, betekent dat de Schans in een open relatie tot zijn omgeving staat. Daarmee staat het gebied in directe verbinding tot de stad, de stedelijke dynamiek en de maatschappelijke ontwikkeling van de Zaanstreek. De Zaanse Schans is daarom te zien als een dynamische stijlkamer.

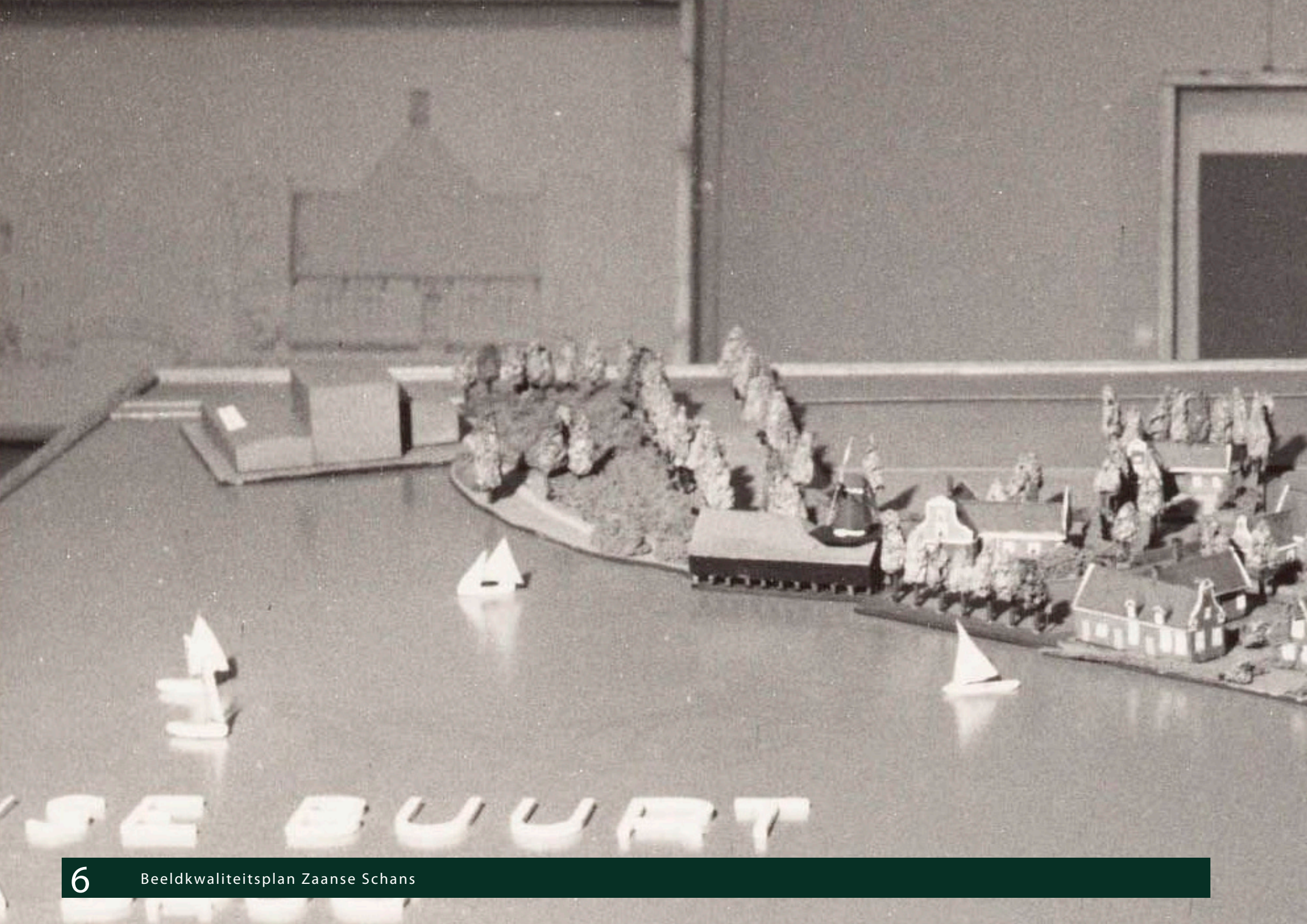
Hoe kunnen nieuwe voorzieningen en ingrepen het karakter van de Zaanse Schans, de bijna terloops ontworpen eigenheid van dit ensemble in een uniek landschap, versterken in plaats van er afbreuk aan te doen? Was er in het oorspronkelijke ontwerp rekening gehouden met verdere ontwikkelingen? Wat is de spankracht van het ensemble, hoeveel toevoegingen kan het verdragen en waar en hoe zouden deze toevoegingen vorm moeten krijgen?

Om bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden

is een grondige analyse van de totstandkoming van de Zaanse Schans noodzakelijk. Een groot deel van dit beeldkwaliteitsplan wordt hieraan besteed. Vanuit de ruimtelijke onderbouwing wordt vervolgens een waardering van de bestaande situatie gedefinieerd en zijn richtlijnen voor de toekomst opgesteld. Doel is om een (toetsings)kader te bieden voor de stedenbouwkundige uitwerking van de *Visie op de toekomst van de Zaanse Schans* (2009). De volgende gebiedsgrenzen zijn aangehouden: de Zaan, het molenerf van de Bonte Hen, de overgang van Schans naar Kalverpolder, het parkeerterrein (Bij het Zaanse Museum) en de Leeghwaterweg. Het opstellen van een welstandsparagraaf valt buiten de opdracht.

Het beeldkwaliteitsplan kwam tot stand in nauw overleg met de gemeente Zaanstad. Twee keer vond een bijeenkomst plaats met vertegenwoordigers van stichting de Zaanse Schans, stichting Zaan en Dijk, vereniging De Zaanse Molen, vereniging Zaanse Erfgoed en de NV Stadsherstel Amsterdam. In de eerste bijeenkomst (oktober 2009) werd input gevraagd n.a.v. een reeks vragen. Bij de tweede bijeenkomst (januari 2010) kon op concept richtlijnen worden gereageerd. We zijn opdrachtgever en al deze betrokkenen erkentelijk voor hun inzet en inbreng. Hetzelfde geldt voor de medewerkers van het Zaanse Archief, die zeer behulpzaam waren bij het bronnenonderzoek.

Prof. dr. ir. Paul Meurs
Schiedam, 7 februari 2010

PLANGESCHIEDENIS

Historische kaart van de Zaanstreek omstreeks 1839-'59, waarop de padgemeenschappen en een hoge concentratie molens duidelijk weergegeven zijn.

Totstandkoming Zaanse Schans

De Zaanstreek is een uitgebreid polderlandschap met de Zaan als dynamisch middelpunt. Deze rivier was eeuwenlang een bron van welvaart voor de streek, onder meer door de levendige handel in producten als olie, pigment en hout. Ook de verwerking van deze grondstoffen vond plaats aan de Zaan: molens waren de fabrieken van de Gouden Eeuw en zorgden voor een indrukwekkende skyline. De opkomst van Amsterdam als economisch centrum is niet los te zien van de ontwikkelingen van de pre-industriële bedrijvigheid langs de Zaan. Met name de uitvinding van de houtzaagmolen in 1593 door Cornelis Corneliszoon van Uitgeest droeg bij aan de bloei van de streek. Nadat zijn octrooi op het gebruik van de krukas in een windmolen in 1610 verliep, groeide het aantal windhoutzaagmolens sterk. Het geïmporteerde en in de Zaanstreek bewerkte hout werd gebruikt voor de bouw van de handelsvloot. Hoe belangrijk de Zaanstreek was, bewijst het bezoek van Tsaar Peter de Grote in 1697. Hij kwam zich hier op de hoogte stellen van de destijds modernste fabricagetechnieken.

De Zaanstreek kent geen steden of typische Hollandse stadsstructuren, maar bestaat uit een systeem van lintdorpen. De Zaan wordt aan weerszijden begeleid door een haast doorlopend lint van dorpen: Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer en West-Knollendam. Ten oosten en westen van de Zaan liggen Oostzaan, Westzaan, Assendelft (allemaal ooit uitmondend op het open IJ), Wormer, Jisp en Krommenie. Kenmerkend voor de dorpen langs de Zaan, is de structuur van langgerekte bebouwingslinten aan de rivierdijk, met haaks daarop achterpaden. Aan het lint lagen vanouds de koopmanshuizen, de molens

Voorname panden aan de Zaan bij de Gortershoek (Zaandijk) in de achttiende eeuw. Aan de oostzijde het molenpanorama aan de huidige Kalverringdijk. [Loosjes 1794, 218]

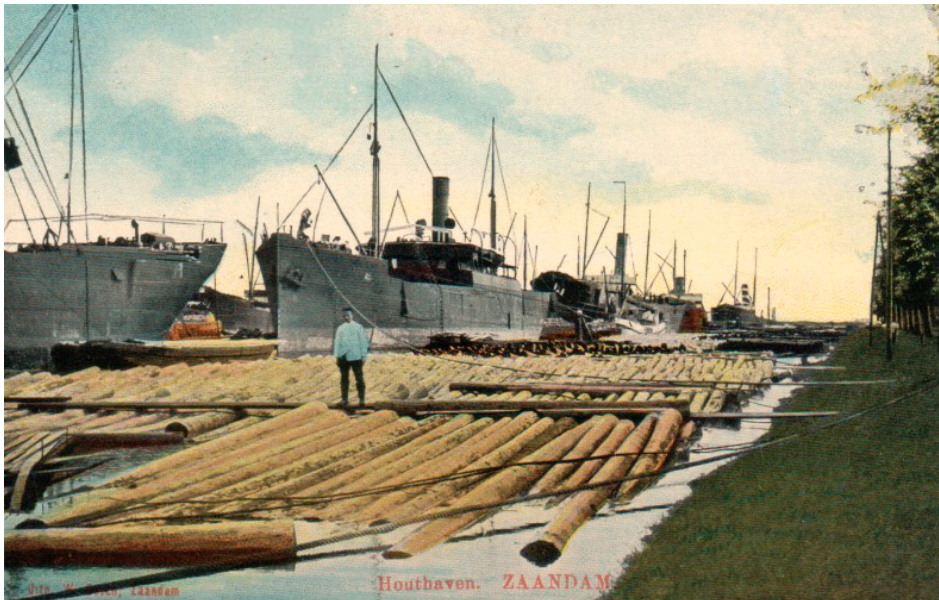
Het Hazepad in Zaandam, voorbeeld van een pad haaks op de Zaandijk, dat leidde naar een molen (in dit geval de Haas). [Woudt et al. 1986, 92]

en de pakhuizen. Aan de paden woonden arbeiders en ambachtslieden. Deze paden vormden eigen leefgemeenschappen, soms met hun eigen regels en wetten. De molens stonden ook buiten de dorpen langs de rivier of in het achterland, ontsloten via paden. Voor de bouw van de huizen werd hout gebruikt, dat immers ruim voorradig was. Terwijl in de steden al vanaf het einde van de middeleeuwen wegens brandgevaar verordeningen werden afgekondigd om houtbouw uit te bannen, bleef hout het belangrijkste bouw materiaal in de dorpen van de Zaanstreek. Zo ontstond langs de Zaan een uniek cultuurlandschap met molens en lintdorpen, met hout als belangrijkste bouw materiaal. Eeuwenlang hield dit landschap stand, waarbij periodes van rijkdom werden afgewisseld door stagnatie.

In de loop van de negentiende eeuw kreeg de windmolen concurrentie van de stoommachine en later van dieselmotoren en elektrische energie. Geleidelijk pasten de bedrijven zich aan. Dat ging zo goed dat zelfs van een tweede Gouden Eeuw voor de Zaanstreek kan worden gesproken. De moderne fabrieken van firma's als Honig, Duyvis en Verkade zorgden voor werkgelegenheid en brachten voorspoed. De transformatie van een dozijn dorpen en duizend molens, tot een uitgestrekt stedelijk en industrieel landschap had grote gevolgen voor de ruimtelijke opbouw van het gebied. Over de oude structuur van dijken en paden in het landschap ontstond een nieuwe structuur van fabrieksterreinen, dorps- en stadsuitbreidingen. In plaats van hout werd ook in baksteen en beton gebouwd. Industriëlen gingen mee

'in de vaart der volkeren' door 'karakterloze nieuwe villa's' te verkiezen boven Zaanse koopmanswoningen.¹ De industriële ontwikkeling gebeurde nauwelijks planmatig. Woongebieden en fabrieksterreinen lagen kriskras door elkaar en zorgden voor allerlei vormen van overlast en congestie. Gegeven de dynamiek van de Zaanstreek, was er weinig ruimte voor het behoud van de oude dorpskernen, de houtbouw en het landschap.

Als reactie op de teloorgang van de Zaanse dorpsgezichten en landschappen werd door de burgerij al aan het begin van de twintigste eeuw aangedrongen op een zorgvuldiger omgang met de erfstukken uit de eerste bloeitijd van de streek. Het ging daarbij met name om molens en koopmanshuizen. De roep om behoud past bij de landelijke tendens van rond

De houthandel was tot begin twintigste eeuw belangrijk voor de Zaanse economie. Deze Ansicht toont de houthaven in Zaandam, eind negentiende eeuw.

de eeuwwisseling om de impact van modernisering op oude steden en dorpen ter discussie te stellen. Zo werd de Bond Heemschut opgericht in 1909, ontstond het Openluchtmuseum te Arnhem in 1912 en was er toenemende aandacht voor het stadsschoon in de Nederlandse steden. Niet onbelangrijk in verband met de Zaanstreek was de oprichting van vereniging 'De Hollandsche Molen' in 1923. Enkele bestuursleden van het eerste uur, zoals Evert Smit en G.J. Honig, kwamen uit de Zaanstreek. In het dagelijks bestuur zaten de Amsterdammers A. Loosjes, die tussen 1922 en 1932 de 17-delige reeks *Nederland in Beeld* zou schrijven, en C. Visser. Beiden waren van meet af aan bij het molenbehoud in de Zaanstreek betrokken. De vereniging 'De Zaanse Molen' ontstond in 1925, op initiatief van Frans Mars en Pieter Boorsma. Het

molenmuseum in Koog aan de Zaan dateert uit 1928.

Het molenreservaat

Tot de eerste initiatieven die als voorloper van de Zaanse Schans kunnen worden opgevat, behoort een plan uit 1920 om te komen tot een 'Openlucht Windmolen Museum' in de Zaanstreek. Het was een idee van mr. A. Loosjes uit Amsterdam, ondersteund door Evert Smit. Verrassend is de betrokkenheid van Mart Stam uit Wormerveer, die later beroemd zou worden als architect van het Nieuwe Bouwen. In een brief oppert hij de Kalverpolder als mogelijke locatie, waar originelen natuurgetrouw kunnen worden verplaatst, verzameld of herbouwd 'in een stemmingsjuiste omgeving'.² Stam vond een dergelijk museum van 'historisch lands- of provinciaal belang' en geen 'typisch

De veelheid aan molens moet een imponerend gezicht zijn geweest. De Franse impressionist Claude Monet schilderde deze Molens in het Westzijderveld in 1871. [Collectie Van Gogh Museum]

Zaanse onderneming', aangezien ook andere typen molens tentoongesteld zouden worden. Volgens hem zou de Kalverpolder tegenover Zaanwijk zich goed voor dit museum lenen. Pieter Boorsma adviseerde de initiatiefnemers om allereerst steun van de regering te zoeken en te streven naar een nationaal museum. De toeloop van vreemdelingen zou volgens hem de internationale handelsbevordering en economische ontwikkeling van de Zaanstreek ten goede komen.

Over de opzet van het museum zijn vooral de ideeën van de Zaanse molenmaker G. Husslage en C. Visser uit Amsterdam interessant. Husslage maakte een ontwerp voor een molenreservaat aan weerszijden van de Poel, met het gehucht Haaldersbroek als kern en entreegebied. Hij nam bestaande molens op in zijn

> Plattegrond van het nooit uitgevoerde plan voor een windmolenpark rond de Poel en in de Schanspolder uit 1920, waar later de Zaanse Schans gebouwd zou worden. [Gemeentearchief Zaanstad]

Windmolenpark, ontwerp G. Husslage:

I. Bestaande molenschuur 'De Halve Maan', kleine mosterdmolen erop zetten

II. Bestaande schuur 'Sint Lucas', ernaast een specerijmolen met kleine maalstenen plaatsen

III. Molenwerkplaats, mogelijk met kleine windmolen voor cirkelzaag

IV. Museumgebouwen.

V. Woningen voor personeel

VI. Rietgedekte korenmolen

VII. Stenen stadskorenmolen

VIII. Bestaande molen 'Het Zwarte Kalf', aankopen en ombouwen tot cacao molen

IX. Kleine lattenzager, te plaatsen bovenop een schuur

X. Restant watermolen 'De Pimpernel', restaureren

XI. Standaardmeelmolen

XII. Paltrokmolen met cirkelzaag, bijvoorbeeld 'De Kleine Poort'

XIII. Papiermolen met droogschuur, achter op het terrein vanwege waterkwaliteit

XIV. Standaardwatermolen

XV. Standaard wipwatermolen (een scheprad en een vijzel)

XVI. Paltrokmolen buitendijks, loods binnendijks

XVII. Terrein voormalige oliemolen 'De Kater', te plaatsen bovenkruier houtzager, zo mogelijk zeskant. Loods ook buitendijks.

XVIII. Bestaande rijstpel molen 'De Witte Klok'

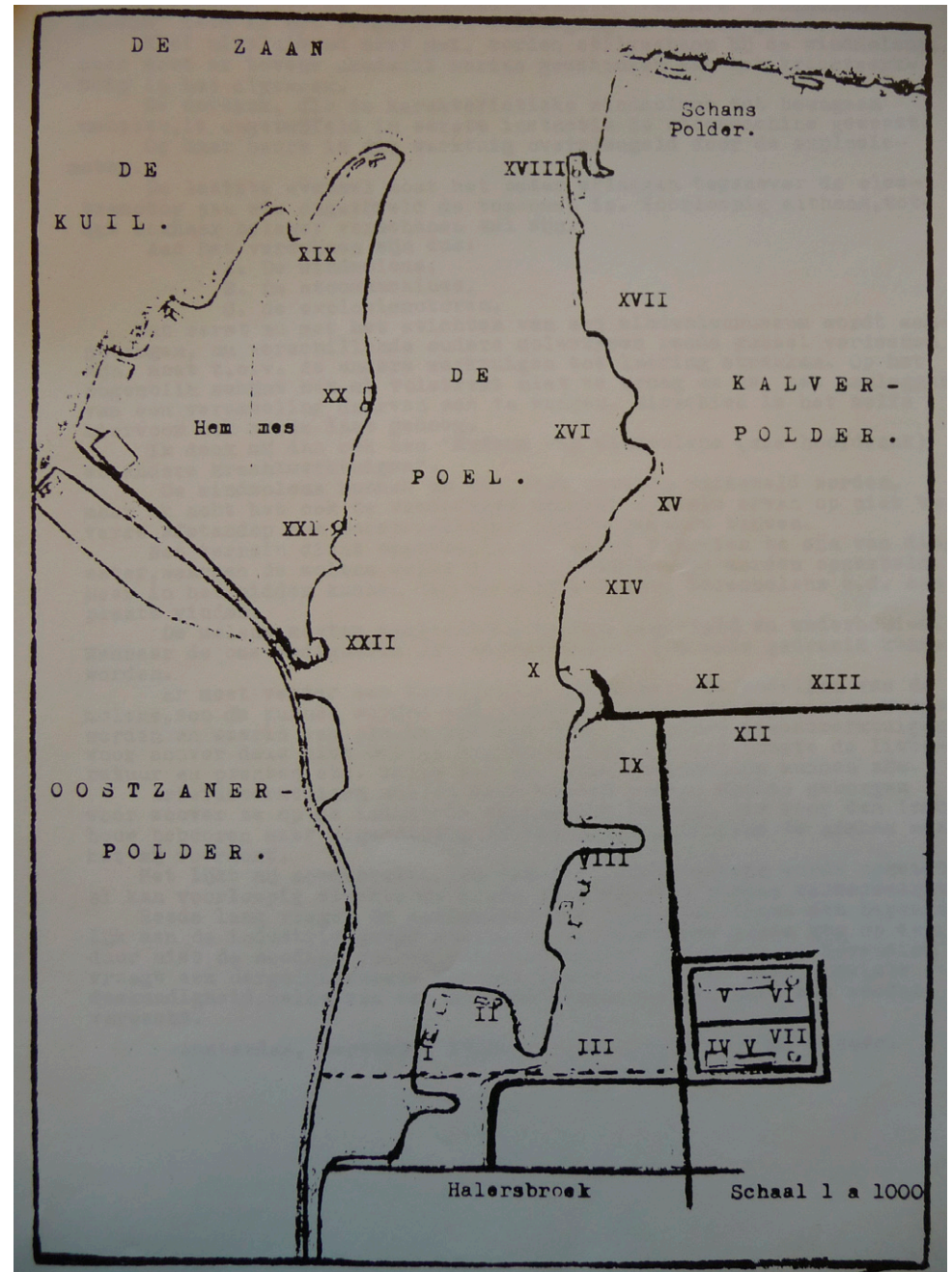
XIX. Te plaatsen verf- of krijtmolen

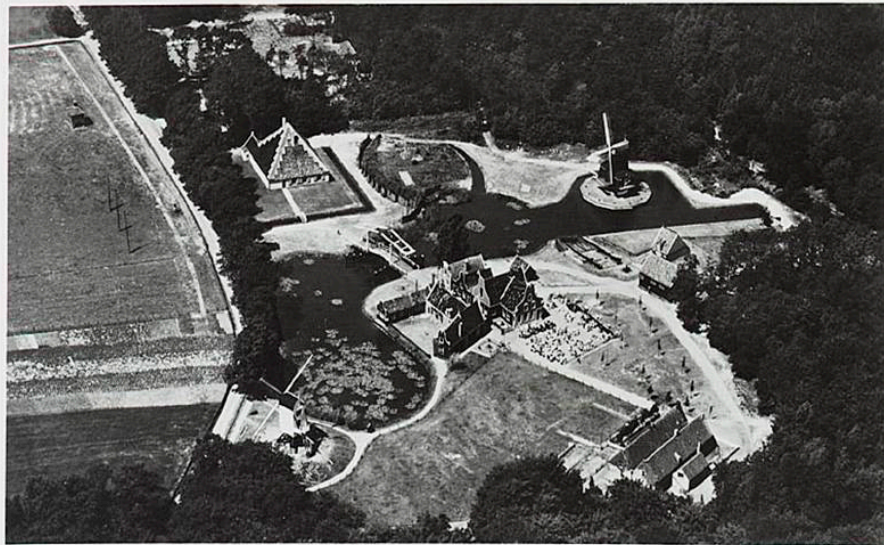
XX. Bestaande oliemolen 'De Zaadzaaijer', ombouwen tot fourage- en doppenmolen.

XXI. Restanten gortmolen 'De Koopman', herstellen door een molen bij te plaatsen.

XXII. Bestaande oliemolen De Poelsnip

ontwerp, stelde voor om aanwezige molenrestanten te completeren en zocht locaties voor typisch Zaanse en niet-Zaanse molens – zodat een representatieve collectie van 19 molens zou ontstaan, aangevuld met een tentoonstellingsgebouw. C. Visser stelde voor om behalve windmolens ook andere historische krachtbronnen in het museum op te nemen, zoals stoommachines en explosiemotoren. Daarmee zou het museum de geschiedenis van de industrialisatie in beeld brengen.³ Dat het niets geworden is met het 'Openlucht Windmolen Museum' is niet verwonderlijk. Het plan vergde veel ruimte en grote investeringen. Het idee om molens te hergroeperen in een 'stemmingsjuiste omgeving' werd uiteindelijk wel de strategie voor het molenbehoud van de Zaanstreek en een van de pijlers van de Zaanse Schans.

K.L.M. Foto Copyright

De Zaanse buurt in het Arnhemse Openluchtmuseum, gebouwd in 1938 in een alles behalve Zaanse context. [Gelders Archief]

Zaanse buurt in het Arnhemse Openluchtmuseum, 1952. [Eigen collectie]

De Zaanse buurt in Arnhem

Een tweede voorloper van de Zaanse Schans is de Zaanse buurt, die eind jaren dertig in het Openluchtmuseum in Arnhem werd gerealiseerd. Het museum was opgericht in 1912 en opende zijn deuren in 1918, als reservaat van de Nederlandse plattelandscultuur. Van een representatief Nederlands landschap was op de zandgrond ten noorden van Arnhem geen sprake. De boerderijen en andere objecten werden herbouwd op open plekken in het bos, als collectiestukken in een vitrinekast. Temidden van de boerderijen, volkskunst, en plattelandscultuur is de Zaanse buurt uitzonderlijk. Het ensemble functioneert als een dorpskern in het museum en bestaat uit onder meer een schoenmakershuisje en een tabakswinkel. De aanzet was een schenking in 1939 van vier panden uit de Dubbele Buurt in Koog aan de Zaan door G.N. Honig, directeur van de N.V. Stijfselafabriek 'De Bijenkorf'.⁴ In de oorlog raakte het ensemble beschadigd, voor het herstel moest zelfs een gevel worden vervangen door een nieuwe aanwinst uit Krommenie. Later volgden meerdere aanvullingen. Na een brand in 1970 werd de buurt gedeeltelijk herbouwd met originele panden uit de Zaanstreek, ook kwam toen een overtuin tot stand. In de Zaanstreek werd van meet af aan betoogd dat een eigen houtbouwreservaat anders moest worden dan de Zaanse buurt: geen museum maar een 'gewone' woonbuurt.

Deel van het bestuur van Zaans Schoon in het begin van de jaren vijftig. V.l.n.r. J. Trouw, J.W. de Boer, mevrouw Mars, Frans Mars, H. Los, W.A. van Gogh en Jaap Schipper. [Moelker 1982, 20]

Toerisme in de Zaanstreek: motorsalonboot 'Alkmaar' te Zaandijk, 1917. [Eigen collectie]

De horizon werd eind negentiende eeuw meer en meer bepaald door industrie, zoals hier aan de Kalverringdijk (in het midden molen De Ooievaar). [Kleij 2003, 16]

Zaans Schoon

In de oorlogsjaren waren vrijwilligers in de Zaanstreek actief met het beschrijven, documenteren en fotograferen van oude panden. De eerste slooppanden werden opgeslagen, waarmee de kiem voor de latere Zaanse Schans werd gelegd.⁵ Een terugblik op de totstandkoming van de Zaanse Schans uit 1965 schetst een romantisch beeld van deze pioniersperiode: 'Die oorsprong ligt in ieder geval in de sombere bezettingsjaren toen jeugdige Zaankanters zich bij walmend kaarslicht bezonnen op verleden en toekomst van hun streekcultuur en aan de lopende band plannen smeedden – die na de bevrijding veelal prompt weer werden vergeten.'⁶ Theo van der Koogh, houtbouwkenner en een van de initiatiefnemers van de Zaanse Schans, schreef in 1969 dat er destijds behoefte bestond aan het 'teruggaan naar de eigen bestaansgronden', in reactie op 'de verkrachting van staatsbestel en maatschappijvorm door de Duitsers'.⁷ De Zaanse houten woonhuisbouw uit de zeventiende en achttiende eeuw trok daarbij veel aandacht, want 'waarin vindt men het karakter van onze voorouders beter weerspiegeld dan in de huizen waarin ze woonden en werkten?'⁸

Kort na de oorlog ontstond het burgerinitiatief 'Zaans Schoon'. De directe aanleiding was een actie van Job Duyvis en Evert Smit in 1946 om de Gortershoek als karakteristieke woonbuurt te behouden, onder het motto 'Zaandaik moet Zaandaik blaive'. Job Duyvis schreef in zijn dagboek op 9 januari 1946: 'Als zo'n wederkerig servituut op de woonhuizen, teneinde bedrijven te weren, maar weerklank vindt! Het is nu nog de moeite waard om het Zaanse karakter van dit stukje Zaanoever te bewaren!'⁹ Andere Zaankanters sloten

zich bij hen aan en daarmee was de 'Commissie tot het bevorderen en documenteren van Zaanse Schoon' een feit. Naast Smit en Duyvis waren architect Jaap Schipper, rijksarchivaris Johan Groesbeek en houtbouwkenner Theo van der Koogh betrokken. Dat de mannen nog erg jong waren blijkt uit het dagboek van Duyvis: 'Spraken over monumentenzorg tot half twaalf. Konden toen niet meer in huis – alles was op slot. Evert brak knop van waskeukendeur! Gelukkig deed vader eindelijk open.'¹⁰ Zaanse Schoon was zich er terdege van bewust dat sloop door groei van de industrie niet was te keren, maar wilde de bouw van nieuwe industrieën tegenhouden. De commissie stelde zich ten doel om de 'grondbeginselen van de planologie te propageren' en te streven naar documentatie van de streek, waarbij de Gortershoek het eerste project was. Na enkele jaren veranderde de commissie in een stichting.

Zaanse Schoon begon voortvarend. Bedrijven werden benaderd wanneer zij hun monumentale panden slecht onderhielden. Theo van der Koogh publiceerde een drieluik over Zaanse houtbouw in *De Zaende*. Dit tijdschrift was 1946 opgericht met het doel om 'in zoo ruim mogelijke kring mededeeling te doen van studies en wetenswaardigheden, die de Zaanse historie, het Zaanse volksleven nu en in het verleden, of de genealogie van Zaanse geslachten betreffen'.¹¹ Geleidelijk breidde Zaanse Schoon haar netwerk van betrokken burgers uit. Er werd contact gelegd met Frans Mars uit Wormerveer, die voorzitter was van de provinciale stichting Landschapsschoon. Zijn contacten konden worden aangewend om overheidsinstanties te benaderen.¹² De commissie probeerde ook op andere manieren de aandacht van de lokale overheid te trekken. Zo werden studenten van de Hogere

Bouwkunde Opleiding (H.B.O.) te Amsterdam gevraagd om 'opzichtig' opmetingen uit te voeren en tekeningen te maken van de Gortershoek. De studenten lieten het echter afweten, zodat er gezocht moest worden naar een volgend 'psychologisch moment voor het overtuigen van het gemeentebestuur'.¹³

Zaanse Schoon had vanaf de oprichting een goede band met zowel de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) als de Provinciale Planologische Dienst (PPD). Op advies van de eerste werd besloten om een rapport te maken over de Gortershoek, met de bedoeling om geld los te krijgen van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW). Het rapport werd onder meer aangeboden aan P.K. van Meurs, de voorzitter van de PPD, en aan Joris in 't Veld, de burgemeester van Zaandam.¹⁴ Via al deze kanalen probeerde de commissie om de Zaanse gemeenten ertoe te brengen een monumentenverordening op te stellen en een stedenbouwkundige visie te ontwikkelen. In een vergadering werd gezegd dat 'dit verzuim er de oorzaak van [was] dat nu, in 1947, de Zaanstreek als woongebied minder aantrekkelijk is en veel monumenten verdwenen zijn, terwijl aan de industrie betere uitbreidingsmogelijkheden hadden kunnen worden geboden, door onder meer de aanvoerwegen aan het zware wegverkeer aan te passen'.¹⁵

Locatie Zaanse buurt

De Zaanse dorpen bevonden zich in het midden van de twintigste eeuw in een periode van uitbreiding, verdichting en modernisering. De houten huizen hielden letterlijk geen stand in dit geweld. Bij een inventarisatie in 1947 bleek dat van de concept monumentenlijst uit 1921 reeds de helft van alle

houten woningen verdwenen was.¹⁶ Het idee om een specifiek openlucht museum in de Zaanstreek te vestigen, was in deze omstandigheden een van de beste mogelijkheden om de lokale bouwkunst voor het nageslacht te kunnen behouden. In de Zaanstreek werd de term openluchtmuseum vermeden. Het ging om een 'buurtje' of 'houtbouwreservaat', dat normaal bewoond zou moeten worden.¹⁷ Zaanse Schoon beijverde zich vanaf haar oprichting voor de totstandkoming van deze buurt en speelde een sleutelrol bij de verwezenlijking ervan. Particulieren en overheden werden benaderd en enthousiast gemaakt voor het idee.

In 1949 dienden twee mogelijke locaties zich aan: Haaldersbroek bij de Kalverpolder in de gemeente Zaandam en het gebied rond het Eerste Ezelspad en het Weeshuispad in Zaandijk. In beide gevallen ging het om bestaande buurten, die met te verplaatsen panden aangevuld zouden kunnen worden tot een getrouwe Zaanse buurt. Zaanse Schoon meende echter dat beide locaties niet Zaanse genoeg waren, omdat ze niet aan de Zaan lagen en de kenmerkende padenstructuur ontbrak.¹⁸ Volgens de commissie was de westrand van de Kalverpolder meer geschikt. Hier kon vanuit het niets een zeventiende- of achttiende-eeuws dorp gebouwd worden in een getrouwe setting. De nabijheid van de Gortershoek zou het beeld completeren, aangezien het buurtje dan over de Zaan uitkeek op een relatief gave rij Zaanse houtbouw. Deze overweging van Zaanse Schoon illustreert de denkbeelden over authenticiteit van de te reconstrueren buurt in deze beginperiode. In plaats van een historische plek te musealiseren, werd de voorkeur gegeven aan het ontwerpen van een geloofwaardige Zaanse nederzetting op een 'tabula rasa' in de polder. De ruimtelijke relatie met het weidse

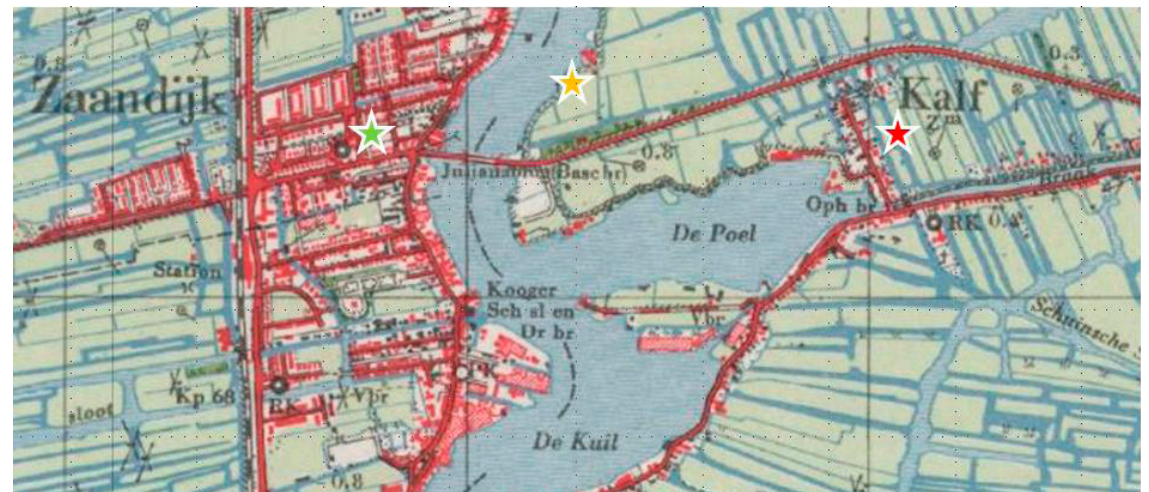

Het Ezelspad in Zaandijk, omstreeks 1900. [Kleij 2003, 13]

De buurtschap Haaldersbroek, omstreeks 1900. [Emmerig 2000, 22]

landschap van de Kalverpolder werd in de beginperiode niet expliciet als kwaliteit aangevoerd. Wel schreef Theo van der Koogh in de jaren zestig dat er 'niet alleen een goede buurt gevormd, maar ook de Zaanse structuur van lagedijk en padbebouwing gerealiseerd kunnen worden en dat alles tegen de achtergrond van het wijde Zaanse polderland, geheel zoals de Zaanstreek zich door de eeuwen heen getoond heeft.¹⁹ Dit werd echter geschreven op het moment dat de weidsheid van de Kalverpolder werd bedreigd door de voorgenomen bouw van een grote woonwijk in de polder en hiertegen massaal verzet ontstond.

Potentiële locaties Zaanse Schans, aangegeven op een topografische kaart uit 1951.

Historische kaart van de Zaanstroom uit 1794, waarop de toenmalige padbebouwing en veel molens getekend staan. [Loosjes 1794]

Vaak werden bestaande paden (bijvoorbeeld naar molens of andere dorpen) bebouwd, zoals hier het Guispad dat Zandijk verbond met Westzaan. [Woudt et al. 1986, 59]

Padenstructuur

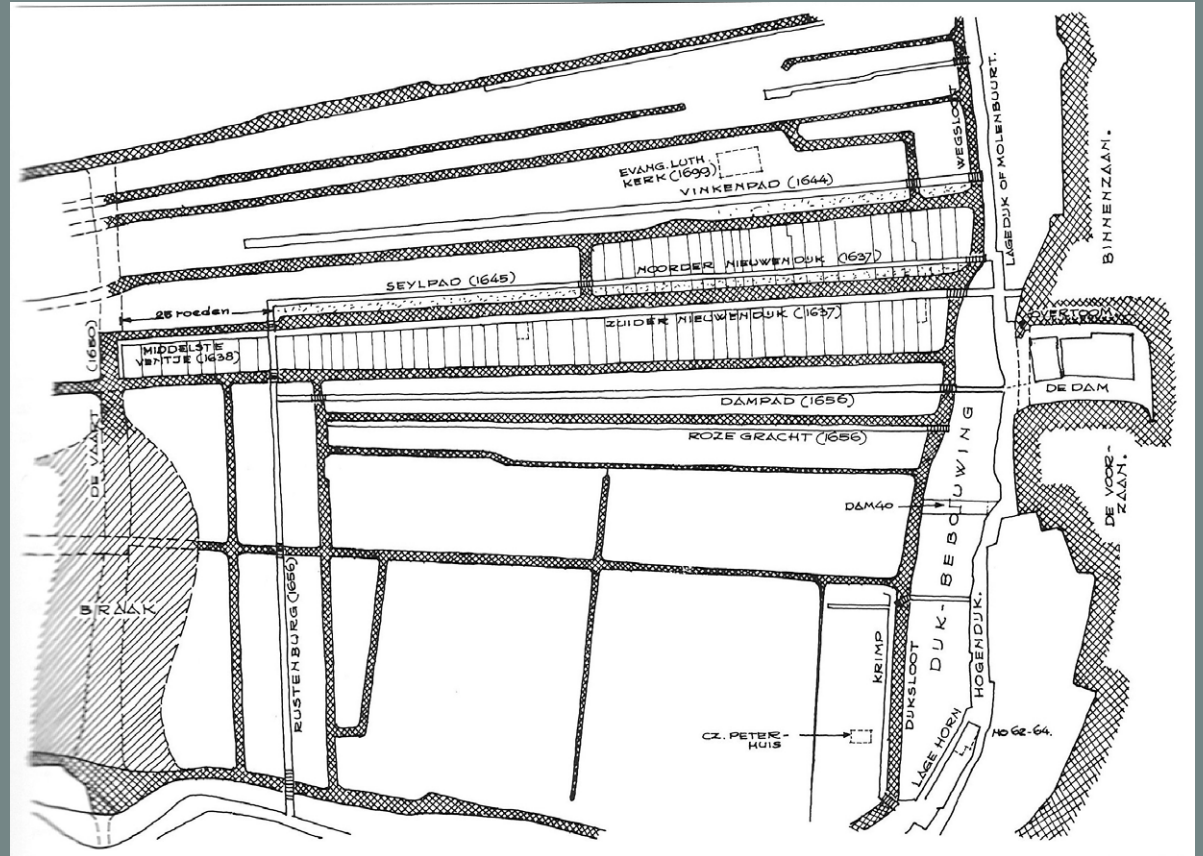
De typologie van een Zaanse dorpsstructuur werd vanouds gekenmerkt door paden, water en een weidse omgeving. Dit hing samen met het ontstaan en op van de dorpen. De eerste bebouwing ontstond achter en op de Zandijken. Toen het gebied in de zestiende eeuw groeide door de vestiging van ambachtslieden en koopvaarders, breidden de nederzettingen zich uit langs paden en sloten die dwars op de dijk lagen. De eerste uitbreidingen vonden in Zaandam plaats. Deze volgden de bestaande verkavelingstructuur en dijksloten. De paden werden later aangelegd. Ook bestaande paden, die haaks op dijk en dijksloot lagen en vooral dienden voor de verbinding tussen de in het achterland gelegen molens, werden bebouwd.

De bewoners aan de paden vormden zogenaamde padgemeenschappen met hun eigen padreglement. Daarin stonden de rechten, maar vooral plichten van de bewoners beschreven: het uitdiepen van de padsloot, het bij bebouwing openlaten van een bepaalde breedte van het pad voor het verkeer, het verbod om stieren langs het pad te drijven of bepaalde hinderlijke bedrijven te vestigen. Het hield ook in dat verontreinigende bedrijven of 'stinkhuizen' aan het einde van de paden gebouwd moesten worden. Zogenaamde 'padmeesters' of 'padheeren' moesten toezicht houden op de naleving van dit reglement.

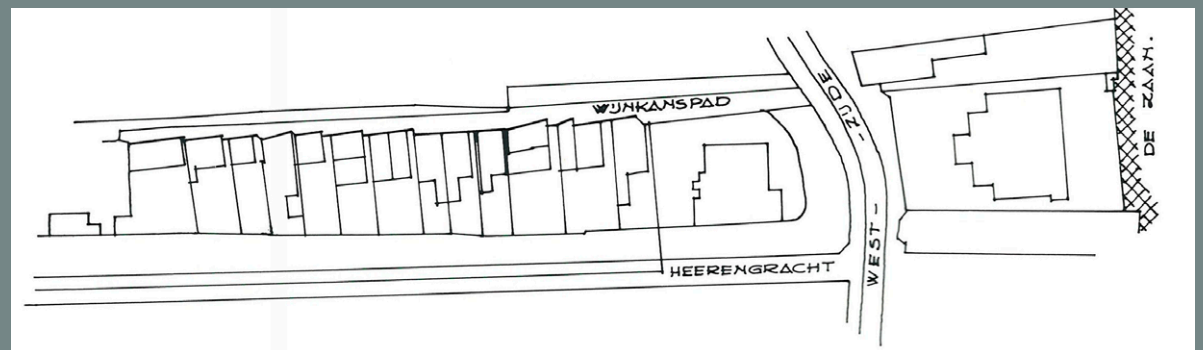
De dijksloot, die dwars op de dijk en parallel aan het pad liep, was de plek waar de bewoners spoelden en wasten, maar ook hun behoefte deden. Hiervoor werden speciale voorzieningen aangelegd: de boenstoep (ook wel boenwal of walstoep genoemd), een verdieping in de kade waar kleding op gewassen en geboend kon worden, en pleehokjes. Wanneer het achtererf aan de dijksloot lag, werd aan de achterzijde van het huis soms een walhuis met walpoort gebouwd. Hierin bevond zich dan de boenstoep en plee, zodat men niet naar buiten hoefde voor toiletbezoek of wasbeurt.

Het Krimp te Zaandam, eind negentiende eeuw: een boenstoep en pleehokjes aan de padsloot. [De Jong en Schipper 1976, 34]

Paden in Zaandam. De eerste uitbreiding langs paden vond plaats in Zaandam, medio zestiende eeuw.. [De Jong en Schipper 1987, 37]

Wijnkanspad Zaandam. Bebouwing en erven aan het Wijnkanspad, een pad haaks op de Westzijde in Zaandam. [De Jong en Schipper 1987, 79]

De Nieuwe Zaanburg, 1966. Links op de achtergrond ligt de locatie van de Zaanse Schans in de Kalverpolder. [Eigen collectie]

Ontwerp Schipper

De Zaanse architect Jaap Schipper (1915) won in 1946 de Prix de Rome voor bouwkunst. Deze prestigieuze prijs voor jong talent, die dat jaar was gekoppeld aan een ontwerpwedstrijd voor een religieus centrum in Kralingen, bestond uit een stipendium van twee jaar. In het eerste stipendiumjaar reisde Schipper door Frankrijk, Spanje, Italië en Noord-Afrika. Het tweede jaar werd besteed aan een vrij project in Nederland, dat Schipper aan de Zaanse houtbouw wijdde.²⁰ Hij maakte een beschrijving van het Zaanse bouwen en bedacht maatregelen om 'het resterende' te bewaren.²¹ Schipper formuleerde drie aanbevelingen: (1) het maken van stedenbouwkundige plannen (dit is de planologische visie waar Zaans Schoon op hamerde),

(2) het opstellen van plaatselijke monumentenlijsten (documentatie en behoud) en (3) het stichten van 'een buurtje, waar Zaanse houten huizen herbouwd kunnen worden.'²² De resultaten van de studie werden in 1951 gepubliceerd in *De Zaende*. Bovendien werd het project eind 1951 tentoongesteld in café-restaurant Zaanzicht in Zaandijk. Een jaar later maakte het ontwerp, aangevuld met een maquette van de hand van de heer Hellenaar uit Wormer, deel uit van de oudheidkundige tentoonstelling Oud-Zaandam in de J. Ligthartschool aan de Hogendijk.

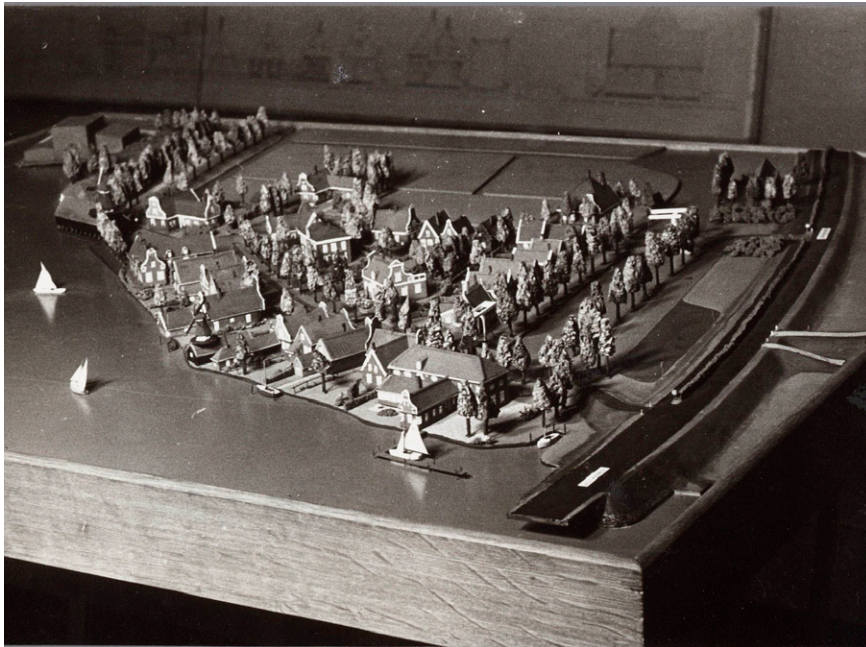
Het ontwerp van Schipper ging uit van over te plaatsen woningen, maar 'zeker zo belangrijk is het behoud van de karakteristieke omgeving van het Zaanse

Affiche van de tentoonstelling Oud-Zaandam, 1952. [GAZ]

huis. De plaatsing van de huizen t.o.v. elkaar en de weg en Zaan (...) zijn vaak van nog meer belang voor het behoud van de karakteristiek, dan de meer of mindere architectonische belangrijkheid.²³ Schipper had vier verschillende bouwwijzen uit verschillende dorpstypen bestudeerd, namelijk de bebouwing aan de Zaanoever, de bebouwing op de Zaandijk, de overtuin en de arbeiderswoningen aan de overzijde van de afwateringssloot (ontsloten door kwakels). Al deze elementen zijn in het ontwerp voor de woonbuurt terug te vinden.

Met de Prix de Rome van Schipper, kreeg het tot dan toe abstracte idee van het houtbouwreservaat concreet vorm. Van een idee was het een project geworden.²⁴

Foto's van de maquette van het plan van Schipper, getoond op de tentoonstelling Oud Zaandam (1952). [GAZ]

Voor Zaans Schoon was 1952 het jaar waarin de plannen voor de bouw van het buurtje serieus werden. De stichting benaderde alle tien de Zaangemeenten met het verzoek om medewerking.²⁵ Deze oproep had effect, de gemeente Zaandam adopteerde het plan. Zaans Schoon ontving inmiddels slooppanden als gift en moest op zoek naar opslagruimte. Het enthousiasme voor een Zaans Buurtje betekende niet dat het idee van Schipper integraal werd overgenomen door de gemeente Zaandam. Het ontwerp werd te 'on-Zaans' gevonden, omdat de nederzetting typologisch niet klopte. De padenstructuur was nauwelijks herkenbaar, het dorpje was te gesloten ten opzichte van het landschap en verder was er geen ruimte voor toeristische faciliteiten, zoals parkeren.

De gemeente Zaandam legde in 1953 het concept van Schipper voor aan de Commissie voor Gemeentelijke Plannen van de PPD. Op provinciaal niveau werden de bezwaren van de gemeente gedeeld.²⁶ Volgens H.P. Gorter, lid van de commissie en toenmalig directeur van Natuurmonumenten, moest er voor het buurtje een 'Zaanse plattegrond zijn, een oude wijze van vestiging in de Zaanstreek.' Hij had ook bezwaar tegen het feit dat de buurt het uitzicht op de achterliggende Kalverpolder belemmerde. In het conceptstreekplan van 1952 was het gebied immers aangewezen als cultuurmonument; het was dus van belang dat het landschap in het plan een grotere rol zou krijgen. Verder legde de commissie het accent op het toeristische potentieel. De leden zagen niet veel in permanente bewoning van de buurt,

omdat bewoners voor voorzieningen afhankelijk zouden zijn van Zaandam en Zaandijk. Tenslotte bracht een van de leden te berde dat bewoning van de *Gamle Bu* in het Deense Århus was mislukt. De Zaanse Schans zou hetzelfde lot wachten. In de commissie werd daar overigens niet over getreurd. De leden kwamen met suggesties voor het aanpassen van het reservaat aan de eisen van de 'vreemdelingen-industrie'.

Situatietekening van het ontwerp van Schipper voor een 'Zaanse buurt' gepubliceerd in maandblad *De Zaende*, 1951. [GAZ]

De rol van monumentenzorg

De gemeente Zaandam adviseerde Zaans Schoon om contact op te nemen met het rijk voor steun. Een verzoek om subsidie bij het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting liep op niets uit.²⁷ Meer succes was er bij Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ). De discussie die aan de subsidie vooraf ging sleepte zich evenwel enkele jaren voort en spitste zich toe op de authenticiteit van een houtbouwreservaat en de wenselijkheid om monumenten te verplaatsen. Het belangrijkste argument voor het reservaat was dat in de Zaanse werkelijkheid het behoud van monumenten *in situ* geen reële optie was. De correspondentie verliep via de RDMZ, die bemiddelde tussen Zaans Schoon en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg bij OKW.

Op 18 februari 1952 bezocht een delegatie van de stichting (Groesbeek, Schipper en Van der Koogh) de Rijkscommissie. Uit het verslag van de bijeenkomst: 'Door de enorme industriële ontwikkeling is reeds ongeveer 50% van de panden voorkomende op de voorlopige lijst van monumenten verdwenen en van de panden, die nog bestaan is de directe omgeving meestal reeds volkomen vernield, terwijl de meeste met verdwijning worden bedreigd. Als gevolg van de ontwikkeling van de industrie zullen namelijk in de toekomst een aantal zuiver stedenbouwkundige maatregelen onvermijdelijk zijn: fabrieken zullen zich verder moeten kunnen uitbreiden, doorbraken en verbredingen zullen noodzakelijk zijn.'²⁸ In een brief naar de Minister kwam de stichting enkele maanden met nog meer argumenten: 'Onze Stichting meent, dat een dergelijke bescherming dwingende redenen

van bestaan heeft, niet alleen om het feit dat het een daad van piëteit tegenover onze voorouders is, deze uitgingen van hun typisch Zaanse volkskarakter te eerbiedigen, maar nog meer om het feit, dat een dergelijke consequente toepassing van de houtbouw en het vervaardigen van de Lodewijk XV- en Lodewijk XVI ornamentiek in hout in ons land nergens anders voorkomt. Als enig middel tot een werkelijk behoud, ziet zij het stichten van een buurtje waarin Zaanse houten huizen kunnen worden herbouwd. Hierbij ziet zij dit buurtje niet als een museum, maar als een levende en bruikbare woonbuurt.' Het behoud van de Zaanse huizen werd van nationaal belang geacht.²⁹

De lobby van Zaans Schoon had succes. De RDMZ adviseerde in juni 1952 aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg om het initiatief te steunen: 'Het opbouwen van verplaatste panden heeft iets kunstmatigs, maar in tegenstelling met het openluchtmuseum in Arnhem zullen deze panden, na herplaatsing, normaal bewoond worden en wat betreft sanitair en overige centrale voorzieningen modern worden ingericht.'³⁰ Concreet was het advies om een jaarlijkse bijdrage te leveren. Desondanks wees het Ministerie de aanvraag van Zaans Schoon af: 'de voor de restauratie van monumenten beschikbare geldmiddelen dienen in de eerste plaats te worden besteed voor het uitvoeren van herstelwerkzaamheden, die noodzakelijk zijn voor de instandhouding van monumenten.'³¹

In 1953 bood de gemeente Zaandam aan om de grond aan te kopen waar de Zaanse buurt zou moeten komen. Drie jaar later was het de gemeente, die OKW benaderde met een subsidieverzoek. Als extra onderbouwing werd verwezen naar het streekplan, dat 'een blijvend bestaan

van de buurt' waarborgde. Opnieuw schreef de RDMZ aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg dat in de Zaanstreek een reservaat de enige mogelijkheid was om de monumenten te kunnen behouden: 'Weliswaar is hier bovendien sprake van de verplaatsing naar en het concentreren op een daarvoor bestemd terrein, maar het handhaven te midden van fabriekscomplexen en moderne uitbreidingsplannen, dus geheel geïsoleerd in een met het monument strijdige omgeving is in Zaandam zonder meer onmogelijk. Niet alleen wordt aan de vaak zeer fraaie panden door die omgeving veel afbreuk gedaan en is de direct storende werking van die omgeving op het monument te groot, maar ook laat de geheel moderne ontwikkeling in Zaandam het handhaven zonder meer van deze panden niet toe. (...) Het feit dat het oorspronkelijk ontworpen complex inmiddels is uitgebreid bewijst dat sinds het plan ontstond het aantal voor overplaatsing bestemde percelen is uitgebreid.'³²

In 1956 stelde de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg haar mening over het verplaatsen van monumenten voor het uitzonderlijke geval van de Zaanstreek bij. In de vergadering van 11 december merkte de voorzitter op dat 'het aantrekkelijke van het plan [is] dat de huizen normaal zullen worden bewoond'. Daarnaast werd de locatie 'zeer aanlokkelijk' genoemd.³³ In 1958 werd onder strikte voorwaarden subsidie verleend: per pand moest worden bekeken of het hiervoor in aanmerking zou komen ('medewerking van het Rijk betekent niet dat automatisch met alle details van het plan wordt ingestemd'). Een voorwaarde was verder dat de gemeente en lokale bedrijven een groot deel van de financiering op zich namen. De 'bescheiden subsidie' zou dan ook

'meer het karakter van een aanmoediging' hebben en voornamelijk gebruikt moeten worden voor het in stand houden van monumenten.³⁴ Toen eenmaal bleek dat de architectonische kwaliteit van de gebouwen gehandhaafd werd, zegde het Ministerie van OKW in 1959 toe dertig procent van de bouwkosten bij te dragen, wat neerkwam op een tien jaarlijkse bijdragen van 84.000 gulden.³⁵

Opvallend is hoe verschillend de PPD en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg reageerden op het idee van een bewoond reservaat. Bij de provincie overheerste de scepsis en werd aangedrongen op een goede toeristische attractie. Voor de monumentenzorg was bewoning cruciaal voor de authenticiteit van het reservaat – en het verlenen van subsidie. Het is een zeldzaam vroeg voorbeeld van monumentenzorg, die zich niet beperkt tot conservering van uiterlijke vorm maar ook immateriële kwaliteit van bebouwing gebruikte als argument in discussies over authenticiteit. Authenticiteit is in de pioniersfase de drager van het initiatief voor het houtbouwreservaat. Het gaat om een bijzondere vorm van monumentenzorg. Authenticiteit is opgevat als een consistente stedenbouwkundig ontwerp op een passende locatie (geloofwaardige structuur) + integrale verplaatsing, zuivere reconstructies en nauwkeurige restauratie (getrouwe vorm) + bewoning (continuïteit van functie).

Plan Schipper, 1951

Ontwerper: J. Schipper.

Landschap: nieuwe verkavelingsrichting vanuit de Wormer (noord-zuid) en niet vanuit de Zaan (oost-west), zoals gebruikelijk was in de Zaanstreek.

Vorm buurt: concentratie van bebouwing

Structuur: rondgang, geen lintstructuur

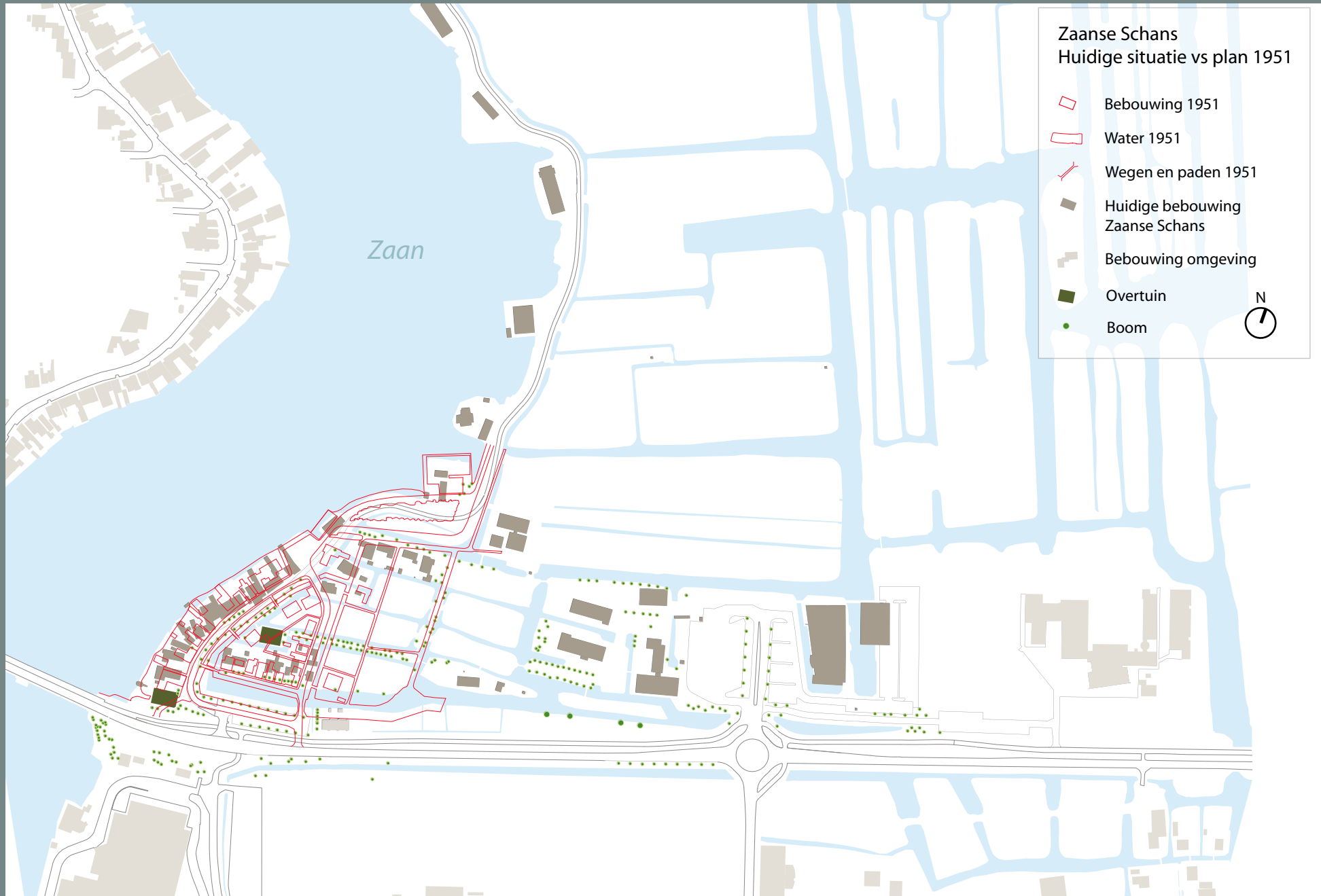
Aantal erven: 30, waarvan twee molens

Tuinen: een overtuin

Parkeren: geen voorzieningen

Ontwerptekening door Jaap Schipper voor een Zaanse buurtje aan de Zaan, 1951. Project uit het stipendium van de Prix de Rome. [GAZ]

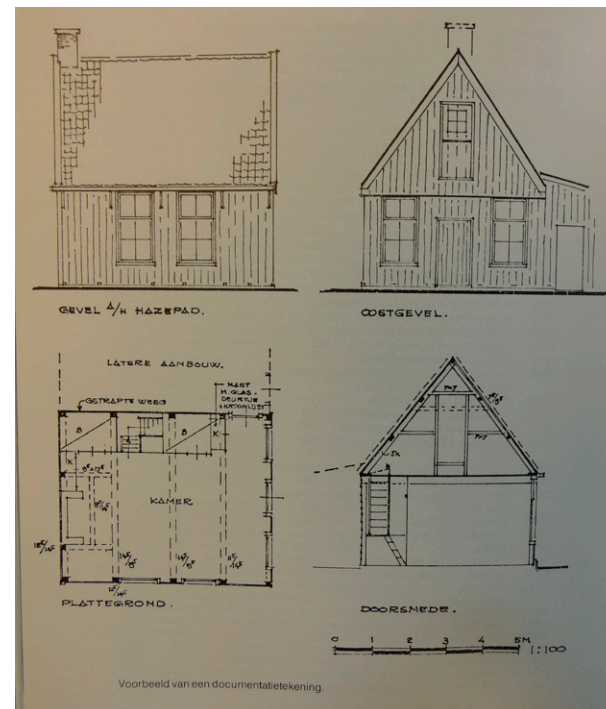
Van idee naar uitvoering

De kritiek op het eerste ontwerp van Schipper door gemeente en provincie, leidde tot een herziening van het ontwerp in 1954 door Schipper en G.M.G. Bakker, gemeentearchitect van Zaandam en lid van Zaans Schoon. Het aangepaste ontwerp verschilt wezenlijk van het Prix de Rome project. De buurt wordt niet bepaald door een driehoekige dorpskom, maar door een kamstructuur van een dijklint met zijpaden. De polderstructuur van de Kalverpolder is als onderlegger gebruikt en overal in de buurt herkenbaar. De constatering van gemeente en provincie dat het eerste ontwerp van Schipper typologisch niet klopte, is daarmee ondervangen. Het verbeteren van de toeristische infrastructuur, waar de provincie op aandrong, leidde tot het toevoegen van een parkeerterrein naast de oprit van de Julianabrug. De adviezen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, gericht op authenticiteit en geloofwaardigheid van het ensemble, vertaalden zich in deze fase vooral in de consistentie van landschap en stedenbouwkundig ontwerp en goede voornemens voor getrouwe wederopbouw. De gemeenteraad stelde het resultaat in 1955 als uitbreidingsplan vast en een jaar later keurde Gedeputeerde Staten het plan goed.

De naam 'Zaanse Schans' werd in 1955 geopperd door Frans Mars, ter herinnering aan een schans uit de tachtigjarige oorlog. Hetzelfde jaar ontstond de Bouwcommissie, met leden van Zaans Schoon en gemeenteraden uit omliggende dorpen. De commissie richtte zich op realisatie van de Zaanse Schans. De eerste stap was het bouwrijp maken van de locatie. In 1956 werden hiervoor tekeningen gemaakt en vergunningen aangevraagd. Met het vooruitzicht

op subsidie van het rijk, werd naarstig gezocht naar aanvullende financiering. Hiervoor benaderde Zaans Schoon onder meer naburige industrieën en Zaangemeenten. De gemeente Zaandam was niet alleen een belangrijke financier maar zorgde ook voor de sloop van de 'zeer detonerende' houtmeelfabriek, een van de weinige bestaande gebouwen aan de Kalverringdijk.³⁶ De elders in de Zaanstreek te slopen panden die voor verplaatsing naar de Zaanse Schans in aanmerking kwamen, werden in de periode van 1957 tot 1961 gedocumenteerd en na de sloop opgeslagen in een loods aan de Poeldijk.

In 1959 nam wethouder D. Metselaar plaats in de Bouwcommissie. Twee later kwam uit de commissie de stichting 'de Zaanse Schans' voort. Zaans Schoon gaf hiermee de regie over de Zaanse Schans uit handen, om zich weer te richten op de kerntaak: monumentenzorg en welstand van de Zaanstreek. Wel bleef Zaans Schoon met een lid vertegenwoordigd in het stichtingsbestuur van de Zaanse Schans. Bij de installatie van de nieuwe stichting waren twee vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aanwezig. Ze feliciteerden de stichting en wezen er op 'dat het nu niet de bedoeling moet zijn om oude waardevolle panden welke ter plaatse gerestaureerd kunnen worden over te hevelen naar de Zaanse Schans (...) omdat het stadsbeeld juist door het handhaven van deze panden de nodige fleur verkrijgt.'

Voorbeeld van een documentatietekening van een Zaanse pand in de jaarverslagen van de Zaanse Schoon 1946-1981. [GAZ]

Door Zaans Schoon aan de gemeente
Zaandam overgedragen in 1961.

1949.

- Snijraam uit pand aan de Westzijde door firma Verkade.
 - Afbraak voorgevel Oostzijde 367 door firma Hilco te Zaandam.
 - Tegeltabelau "De Paltrok" uit Dampad 114-116 door gemeente Zaandam. Bruikleen aan "Zaanse Molen"
-

1952.

- Afbraak van panden Zonnepad 1 en 3 door gemeente Zaandijk tegels, binnendeuren en eiken wagenshot opgeslagen in pakhuis "De Zwarte Ahrend".
 - Gesneden bovenlicht door de heer Loggen te Zaandijk
 - Maquette van de Zaanse Schans door de heer Hellenaar te Wormer.
-

1953.

- Eikenhouten linnenpers door gemeente Westzaan in bruikleen "Zaanse Molen".
 - Gevelsteen van tehuis "Lambert Melisz" door gemeente Westzaan in bruikleen "Zaanlandse Oudheidkamer"
 - Tegelschoorsteen uit een pand aan het Kalf door de heer N.C. de Boer
 - Houten raamkozijn uit woning te Koog a.d. Zaan door aannemer Kruidenberg te Zaandam opgeslagen gemeentewerf.
-

1954.

- Gevelsteen, hardstenen stoepen, deur-en raamkozijnen, binnendeuren, afkomstig van het z.g. Huis met de stenen stoep, Zuiderhoofdstraat 39 te Krommenie. door gemeente Krommenie.

1955.

- Voordeur met kozijn en gesneden deurkalf van perceel Zuideinde 137 te Westzaan door W.Kesselaar.
 - Schotwerk met fraai opschrift door gemeente Krommenie.
-

1956.

- 18e Eeuwse mahoniehouten schoorsteenmantel uit perceel Zeemansstraat 6 te Zaandam, door N.V. A. Stuurman Drukkerij.
 - Partij vroeg 19e eeuwse tegels uit de keuken van N.V. Honigd Fabrieken.
 - Smuiger van tegels met bijbelse voorstellingen uit pand aan het Weiver, door J. Kuijt te Westzaan.
 - Afbraak perceel Oostzijde 419, door Zaanlandse Scheepsbouw.
 - Afbraak voorm. Doopsgezinde Weeshuis aan de Schipperslaan te Koog a.d. Zaan, door Oliefabrieken T. Duijvis Jzn.
-

1957.

- Gesneden deurkalf uit perceel Zeemansstraat 10 te Zaandam, door N.V. A. Stuurman Drukkerij.
 - Gesneden deurkalf uit voorm. Doopsgezinde Weeshuis, door Doopsgezinde Gemeente te Koog a.d. Zaan.
-

1960.

- Afbraak Ezelspad 13 te Zaandijk, door Erven G.J. Honig.
 - Antiek uithangbord, door Ds. Verdonk te Benningbroek.
 - Schuithuis, door de heer Wakker te Zaandijk.
 - Schoorsteenmantel uit Dorpsstraat 29 te Wormer door de heer Rem aldaar.
-

Lijsten van panden en gebouwonderdelen die de stichting Zaans Schoon als schenking kreeg en in 1961 overdroeg aan de gemeente Zaandam. [GAZ]

Uitbreidingsplan 1955

Ontwerper: J. Schipper en G.M.G. Bakker,
Landschap: gewijzigde verkavelingsrichting vanuit de Zaan (oost-west)

Vorm buurt: dijkbebouwing en bebouwing langs zijpaden

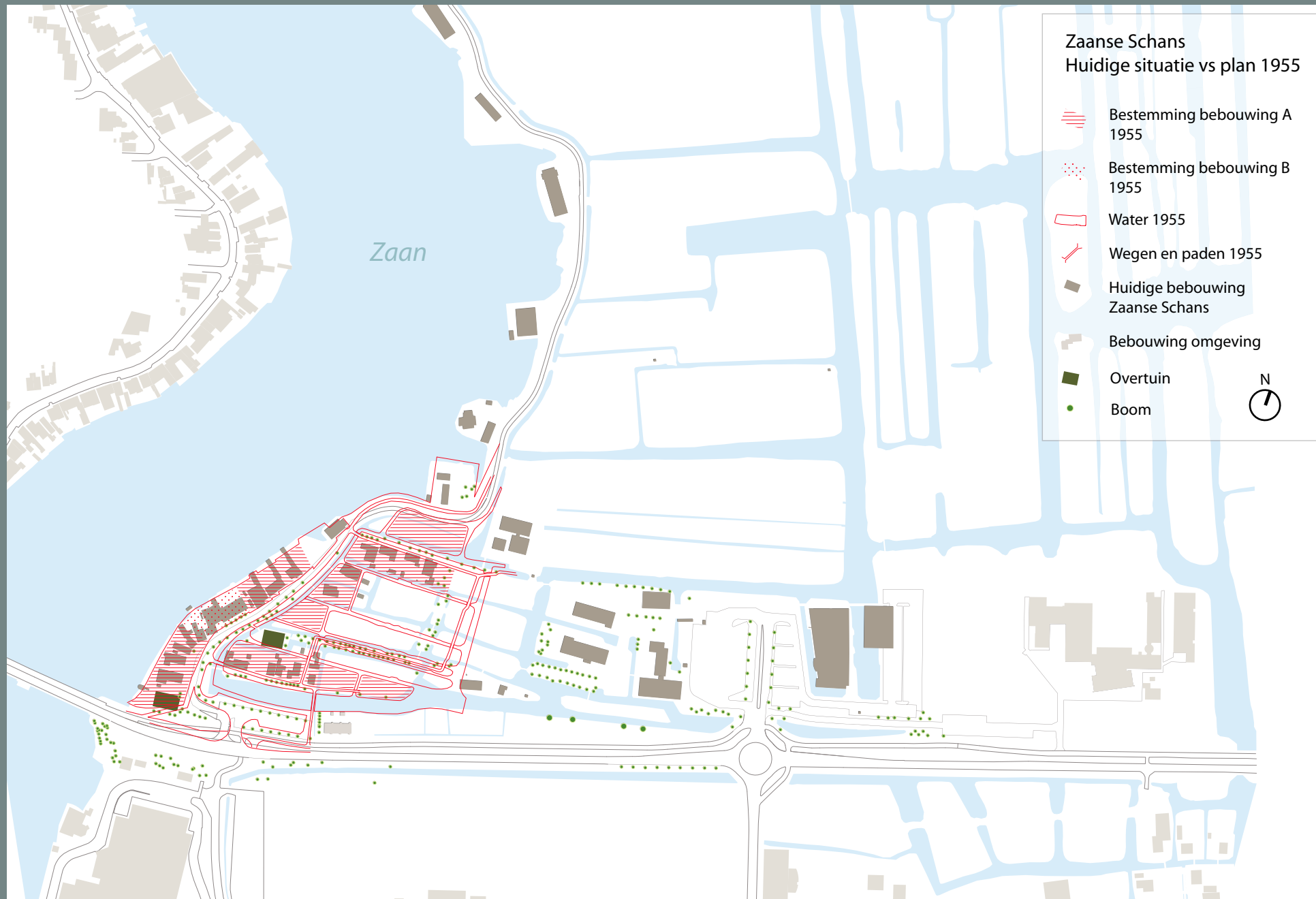
Structuur: dijk- en padenstructuur

Aantal erven: onbekend

Tuinen: een overtuin

Parkeren: een parkeerterrein

Uitbreidingsplan Zaanse Schans, 1955. Dit plan is een herziening van het ontwerp van J. Schipper uit 1951. [GAZ]

Realisatie

In 1961 begon de aanleg van een nieuwe oeverlijn langs de Zaan, inclusief beschoeiing en het nemen van maatregelen voor de waterhuishouding van het gebied. Aangezien het budget van de stichting nog bescheiden was, kon er nog niet tot wederopbouw van opgeslagen panden worden overgegaan.³⁷ Op één uitzondering na: de woning van Westzijde 10 te Zaandam was na de sloop in 1959 direct opgebouwd. Een groot bouwdeel werd zelfs in zijn geheel naar de Zaanse Schans gerold. Westzijde 10 was een eenling, maar bleek wel een katalysator voor het succes van de Zaanse Schans. Ook het toekennen van rijkssubsidie in 1959 gaf een impuls. De bijdragen van bedrijven en particulieren stroomden binnen. De aanleg van wegen en paden, volgens het ontwerp uit 1956, ging in 1962 van start. Eerst tijdelijk met 'moderne' stenen, die rond 1965 plaats maakten voor een tweedehandse, 'antieke' variant.³⁸

Na het begin van de realisatie trok Schipper zich terug uit de stichting de Zaanse Schans, zodat zijn architectenbureau zonder statutaire problemen bij bouwprojecten betrokken kon worden. Hij paste in 1961 het stedenbouwkundig plan aan, met een verlenging van het Zonnewijzerspad en het Zeilenmakerspad en verdichting langs de Kalverringdijk. In het totaal was er zo in het buurtje plaats voor 43 panden en 1 molen. Vanaf 1963 nam architect Cornelis de Jong de 'bouwdirectie' van stichting de Zaanse Schans op zich. Al in 1963 bleek er te weinig opslagruimte in de loods aan de Poeldijk te zijn, aangezien Schipper wel erg actief was geweest met het aankopen en verwerven van oude materialen. Toch had de aankoop van panden doorgaans nog heel wat voeten in de aarde. Om de prijzen zo laag mogelijk te houden gebeurde dit in

< Eerste huis van de Zaanse Schans in 1959: oorspronkelijk adres: Westzijde 10 in Zaandam. [GAZ]

het geheim, zodat verkopers van de vaak gebrekkige panden de verkoop niet zouden weigeren of er hogere prijzen voor zouden vragen.³⁹

Hoewel oud hout een voorwaarde was voor het gebruik bij restauratie, bleek het lastig te verzagen te zijn zodat ook nieuw hout ingekocht moest worden. Daarvoor werden de Amerikaanse soorten redwood en Oregon pine gekozen, aangezien nieuw grenenhout niet voldeed aan de kwaliteitseisen van Schipper. De authenticiteit van het materiaal legde het af tegen gebruikseisen en praktische verwerkbaarheid. Naast het tekort aan goed hout was het moeilijk om aan de typische oranje en zwarte dakpannen te komen. Zogenaamde drielingsteentjes werden bij sloopplaatsen verzameld omdat deze niet meer gemaakt werden. Van

een gebrek aan kennis en vakmanschap was echter geen sprake: 'wanneer men de timmerlieden van de Zaanse Schans aan het werk ziet, lijkt het wel alsof de klok eeuwen is teruggezet en het eeuwenoude timmerambacht weer in ere is hersteld. Zij passen en schaven met de precisie en toewijding van hun zeventiende-eeuwse collega's'.⁴⁰

De wens om de monumenten in de Zaanse Schans zo getrouw mogelijk te herbouwen, stelde hoge eisen aan het vervoer, de ruimtelijke inpassing en de restauratie van de panden. Bij het vervoer was het streven zo min mogelijk te demonteren, zodat panden soms in hun geheel naar de Zaanse Schans kwamen. Het herstel van houten panden na overplaatsing en de reconstructie van gebouwdelen, vergde veel aanvullend

Verplaatsing van het huis Weeshuispad 1 te Zaandijk naar de Zaanse Schans, 1965. [GAZ]

onderzoek en technische kennis aangezien de Zaanse houtbouw afweek van de 'gebruikelijke constructies en detailleringen'.⁴¹ Het jaarverslag van de stichting de Zaanse Schans uit 1963 meldde dat de bouw vertraging opliep, vooral vanwege de noodzakelijke precisie en kwaliteitsbewaking bij opbouw en renovaties. Dit had ook tot gevolg dat de kosten flink opliepen en de groei van de Zaanse Schans afhankelijk was van een verhoging van overheidssubsidies.⁴² In hetzelfde jaar werd een kostenstijging van ruim zestig procent berekend: de bouwkosten per kubieke meter waren gestegen van 125 tot 200 gulden. In 1967 waren de paden bestraat en vijftien huizen herbouwd.

Krantenartikel uit *De Typhoon* met een voor- en nafoto van het pand aan de Kalverringdijk 8 in de Zaanse Schans (vroeger aan de Oostzijde 324 in Zaandam), 1969. [GAZ]

Plan 1961

Ontwerper: J. Schipper

Landschap: verkavelingsrichting vanuit de Zaan

Vorm buurt: bebouwing langs dijk en zijpaden

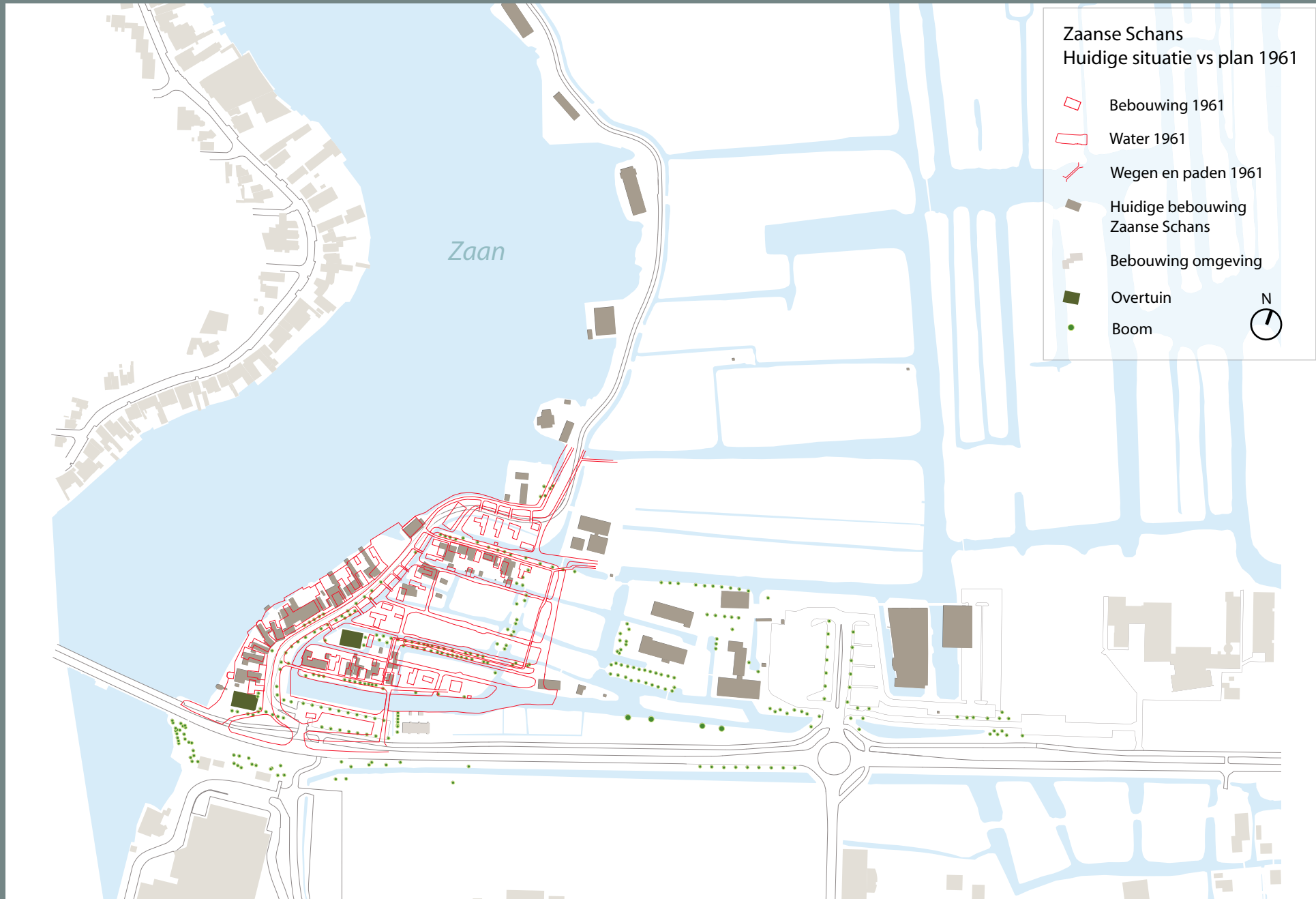
Structuur: dijk- en padenstructuur

Aantal erven: 44 waarvan een molen

Tuinen: een overtuin

Parkeren: een parkeerterrein

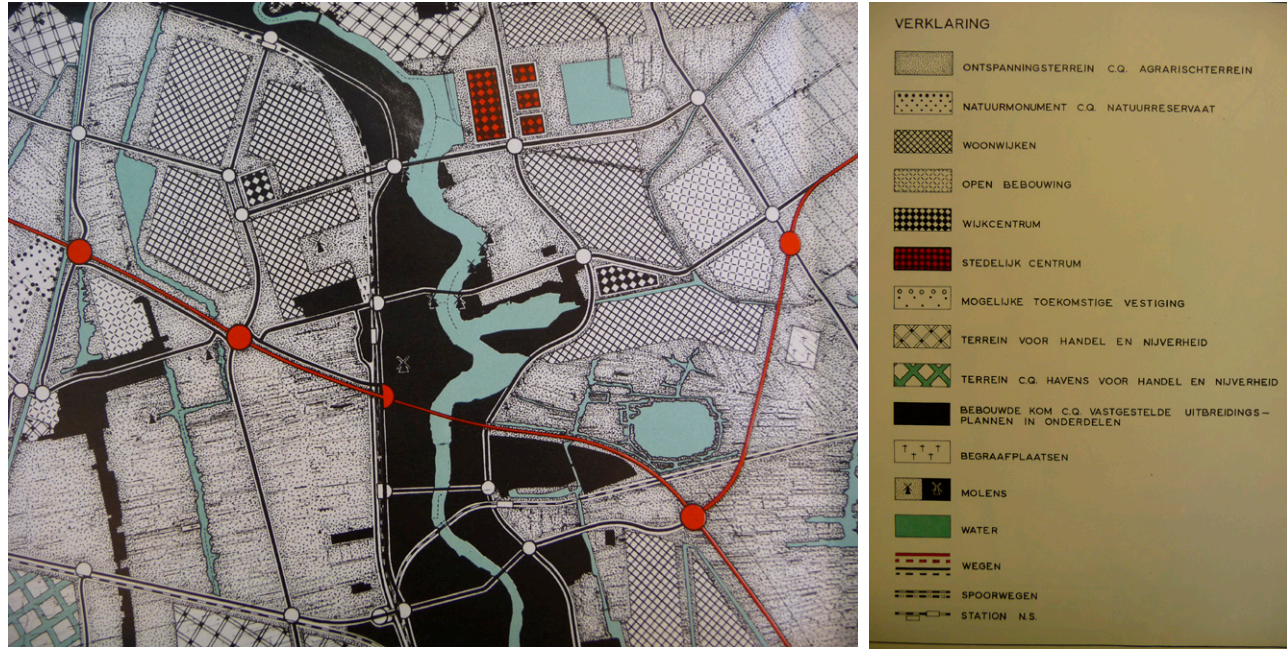
Stedenbouwkundige opzet Zaanse Schans, 1961. [GAZ]

Het landschap

Een van de speerpunten van stichting Zaan's Schoon was vanaf het begin om de 'grondbeginselen van de planologie te propageren'. Het *Streekplan voor de Zaanstreek* van 1956 (eerste versie 1952), waarin de Zaanstreek als een ruimtelijk geheel werd behandeld, leek dan ook een welkome ontwikkeling. Het plan werd gekenmerkt door een zoektocht naar groei enerzijds en het behouden van een typisch Zaanse identiteit anderzijds. Deze identiteit werd gerelateerd aan het sobere, ijverige karakter van de Zaanse kanters, hun folklore en het kenmerkende 'slagenlandschap der zilte venen'. De wens tot behoud van dit karakter, was de aanleiding om het westelijk deel van de Kalverpolder als cultuurmonument aan te merken.⁴³ Het was het gebied waar ook het 'Zaanse buurtje' zou moeten komen. Het oostelijke deel van de Kalverpolder werd bestemd voor woningbouw. Een noord-zuid georiënteerde autoweg door de Kalverpolder moest het recreatiegebied (veenweidegebied en Zaanse buurt) en de woonwijken van elkaar scheiden. De plannen uit 1956 werden in 1962 vastgesteld als *Structuurplan voor de Zaanstreek*.

Zaan's Schoon schreef in 1963 *Van vele dorpen tot één stad*, waarin het initiatief om de Zaanstreek als een ruimtelijke eenheid te behandelen geprezen werd. Toch bevatte het rapport stevige kritiek op het structuurplan. Eén van de conclusies van Zaan's Schoon was dat 'de Kalverpolder, aansluitende aan het houtbouwreservaat 'De Zaanse Schans', onbebouwd [moet] blijven'. Waarom Zaan's Schoon niet meteen reageerde na het verschijnen van het streekplan in 1956, waarin al sprake was van bebouwing in de Kalverpolder, had ook met de Zaanse Schans te maken. In een brief aan Gedeputeerde Staten schreef de stichting dat zij 'niet tegen het thans

Kaart en legenda horend bij de studie over het Structuurplan voor de Zaanstreek, 1962. [GAZ]

goedgekeurde Streekplan heeft geprotesteerd, daar er vóór het verlopen van der protesttermijn (10 Nov. 1959) nog geen enkele zekerheid bestond, dat de financiën, benodigd voor het verwezenlijken van het plan-Zaanse Schans, door de diverse instanties zouden worden gevoteerd.' Ook betoogde ze dat pas na het wettelijk worden van het structuurplan het cultuurhistorische en toeristische belang van de Zaanse Schans duidelijk werd.⁴⁴

Zaan's Schoon kreeg steun van dagblad *De Zaanlander*, alsmede van De Hollandsche Molen, De Zaanse Molen en Natuurbehoud. Naast het belang van de Kalverpolder als vogelgebied, werd vooral gehamerd op de relatie van het landschap met de molens en de Zaanse Schans.

Een kop in *de Zaanlander* luidde: 'Molenreservaat onzin als er ook huizen komen. Anders verzamelplaats van doodse eigenaardigheden.'⁴⁵ PvdA-raadslid Wiese zag samenspel van het landschap en de Zaanse Schans als aanleiding om voor het behoud van de polder te pleiten: 'als we de Zaanse Schans allure willen geven, dient er voldoende ruimte achter te blijven'.⁴⁶

De discussie over het al dan niet bouwen in de Kalverpolder onttaarde in een ware 'Zaanse soap', die voortduurde tot 1970. Vóór bebouwing waren de gemeente Zaandam, de stichting de Zaanse Schans en dagblad *De Typhoon*. Hoewel Stichting de Zaanse Schans in eerste instantie geen voorstander was van bebouwing, zag ze de komst van een autoweg op

Kaart horend bij het structuurplan van de Zaanstreek, 1963. Rode vlakken: woongebieden, rode lijnen met pijlen: hoofdstructuur, blauw: water, groen: natuurbescherming, zwart: industriegebieden. [GAZ]

de bebouwingsgrens van het oostelijk deel van de Kalverpolder wel zitten. Een belangrijk figuur was Dirk Metselaar, in zijn dubbelrol als wethouder en voorzitter van stichting de Zaanse Schans. Hij noemde *De Zaanlander* een 'bron van verdachtmakingen', aangezien ze de tegenstanders van het structuurplan zo schaamteloos verdedigden. Minstens zo partijdig was echter *De Typhoon*, met de aantijging dat Zaan's Schoon verwend was en zich in de handen mocht wrijven dat de gemeente Zaandam al zoveel geld en kapitaal in het behoud van houten huizen en molens had gestoken. Dat Zaan's Schoon op het punt stond de oorlog te verklaren aan de gemeente Zaandam, was volgens *De Typhoon* 'broedermoord'.

Er zou immers al veel geld (Metselaar: 'miljoenen') besteed zijn aan het bouwrijp maken van de Kalverpolder. VVD'er Wuyster vond de Zaanse Schans geen goede reden om niet te bebouwen: 'de Zaanse Schans wordt trouwens hoe langer hoe meer een openluchtmuseum, waar vreemdelingen de bewoners hinderen met hun gegluur door de ramen. Dit is nooit de bedoeling van de Zaanse Schans geweest.' Ook werd het streekplan uit 1956 als blauwdruk gezien waarvan niet afgeweken kon worden.⁴⁷

Gedeputeerde Staten vond de argumenten voor het stadsuitbreiding in de Kalverpolder niet steekhoudend en liet de gemeente Zaandam in 1966 een nieuw streekplan opstellen, waarin het oostelijk deel van de Kalverpolder geheel onbebouwd moest blijven. Het belangrijkste argument was niet het landschap van de Zaanse Schans, maar de sterke afname van vogelgebieden in de streek, waarvan de Kalverpolder een van de laatste was. Ook de kwaliteit van de

geplande woonwijk werd in twijfel getrokken. Volgens de provincie was de wijk te klein om levensvatbaar te zijn. In de discussie bleek dat in het streekplan van 1956 geen rekening was gehouden met een eventueel succes van de Zaanse Schans. De gemeente Zaandam ging tegen de beslissing in beroep bij de Raad van State, waar zij de zaak uiteindelijk verloor. De Kalverpolder bleef onbebouwd.

Wonen in een attractie

‘Een prachtig excursieobject voor vakantiegangers in binnen- en buitenland’, zo werd de Zaanse Schans in een rapport van de Zaanse VVV uit 1962 genoemd. In *De Typhoon* van 18 mei 1962 werd hier cynisch op gereageerd: ‘wij kunnen het mis hebben maar wij nemen aan dat het bestuur van de Zaanse Schans deze ontwikkeling nu juist niet wenst. In opzet en in wezen is deze nabootsing van een vroegere Zaanse buurt een cultuur-historisch monument (...). De inrichting van het bewoonde wijkje, met smalle paden en dito bruggetjes, alsmede de sfeer van de bewoning lenen zich niet bepaald voor druk bezoek van grote menigten.’⁴⁸

Het vooruitzicht van de Schans als toeristische plek schrok toekomstige bewoners geenszins af. Er waren veel aanvragen om in de verplaatste woningen te mogen wonen. Hierdoor konden strenge eisen gesteld worden aan de toekomstige bewoners. Het artikel *Schaven aan de Zaanse Schans*, dat in 1965 in *De Revue* verscheen, beschreef de selectieprocedure van nieuwe bewoners: ‘Uit de lange lijst van liefhebbers zal de stichting dan ook een zeer zorgvuldige keuze moeten doen. Ze zal die keuze laten afhangen van punten als de daadwerkelijke liefde voor het Zaanse schoon, de mogelijkheid ook het interieur in de oorspronkelijke

sfeer te houden en de bereidheid zich enige opofferingen te getroosten (geen verbouwingen, geen tv-antenne enz.)’. Het meest heikele punt was echter dat ‘bewoners van de Zaanse Schans waarschijnlijk bereid moeten zijn hun woning of een gedeelte ervan bij toerbeurt open te stellen voor de toeristen, die vooral in de zomermaanden worden verwacht.’⁴⁹

Beide artikelen legden de vinger op een heikel punt uit het concept voor de Zaanse Schans, namelijk dat het zowel een ‘gewone’ woonbuurt als uitzonderlijke toeristische attractie moest zijn. Rond 1965 kwam de nadruk bij de exploitatie van de Zaanse Schans steeds meer te liggen op de toeristische functie. Dat jaar ging de museumwinkel van Albert Heijn open (mevrouw Schipper verzorgde er rondleidingen) en zelfs het onafgebouwde woonbuurtje trok al veel bezoekers. De opening van restaurant ‘De Walvis’ in 1966 werd gezien als opening van de Zaanse Schans in zijn geheel; volgens de Stichting luidde de plechtigheid een nieuwe periode in.⁵⁰

Eindbeeld van de Zaanse Schans

Terwijl de bouw van de Zaanse Schans nog in volle gang was, ontspoon er zich een discussie over het concept. Zo speelde de vraag of de Schans al dan niet af was. Schipper gaf al in 1960 in een interview aan dat de veertig geplande huizen niet vastlagen, mocht dat aantal niet bereikt kunnen worden vanwege bijvoorbeeld financiële problemen. Daarnaast achtte hij nauwkeurigheid belangrijker dan een snelle afronding van de Schans: ‘Het is helemaal niet de bedoeling met man en macht de hele Zaanse Schans in enkele jaren te voltooien. Wij kunnen hoogstens twee of drie panden tegelijk bouwen. Men heeft

Interieur van de Albert Heijn in de Zaanse Schans: een reconstructie van de situatie in het jaar 1887 in Zaandam. [Eigen collectie]

Wonen en gluren aan de Zaanse Schans Schanstoeristen liepen bij bewoners badkamer in...

Bezoekster over bewoning: „'t Stoort me niet”

Het zal je maar gebeuren. Je denkt na een warme dag wat afkoeling te zoeken in een verfrissend bad en je vindt je badkamer vol kierende dames... In de Zaanse Schans hoeft dat niet te voorkomen. Het merendeel der bezoekers weet niet beter, dan dat alle woningen te bezichtigen zijn, kennelijk inclusief de badkamer. Ze verdedigen snel en in opperste verbazing, wanneer de bezoeker hen duidelijk maakt, dat de natte washandjes en de gevulde zeepbakjes er heus niet alleen zijn om te worden bezichtigd. Want in het openluchtmuseum kun je toch ook overal in en uit lopen? Maar dat is het nu juist; de Schans is geen museum; wel het allérens niet zijn. Een bordje bij de ingang met daarop de mededeling, dat het buurtje bewoond is door mensen, die ook — zoveel als mogelijk is — een privéleven willen leiden, zou dan ook geen overbodige luxe zijn.

Nu overal voortuintjes

Het binnenlopen van de badkamers met dan drie jaar geleden een jong kerel zijn overkomen, toen bouwactiviteiten het binnenlopen, voorgevoelbaar, lijkten, nu nog weten de meeste bezoekers niet, dat slechts de entree-ruimten te bezichtigen zijn. Een van de bezoekers werd op een gegeven moment zo moe van, al die tegensamenramende, glurende mensen, die om beurten al dan niet de badkamers optolpen, dat zij een boek pakte en zich voor de rest van de middag op de belevingsrijke installatie... De Kaalgetrapte planken aan de onderzijde van de voordeur vormen nu een stil getuigenis.

Toeristen in de tuin

„Je leert hier wel de mensen kennen”, vindt de heer H. Binsbergen, antiekhandelaar aan het Zeelemakerged. „Als wij zondagse weggevoert zijn, zitten de mensen vaak achter het huis op het bankje of ze zijn aan het rijden met de wagen (een antieke kindervagen gevuld met bloemen en planten).” Mevrouw A. T. Boorman-Ela, echtgenote van de molenaar van „De Huisman”, zegt ook: „Als we de poort niet gesloten houden, komen de mensen achter het huis kijken, soms met droomben tegelijk.”

„We vroegen een dame, die met een alert familiedienste de achtertuin van mevrouw Bosman binnenliep, of ze wist dat er mensen waanden; nee, ze wist het niet, maar sch, het stoorde haar niet... Overigens zullen deze situaties in de toekomst niet meer voorkomen. Ouders heeft het afsluitingsbeestur met alle direct aan de weg gelegen woningen van een — zij het smal — voortuintje voorzien.

Het is alleen de vraag of daarmee ook de meest „vasthouders” van hun overmoedige gluurdriften kunnen worden weerhouden; mensen die nu al lage lokjes afschroom de meestal met met de neus tegen de verlaten gebedrukt, die van hun maaltijd gesienende de bewoners meedelen, hadden ook een show of de geheseldhouwde beledigen gade te slaan. En dat die bewoners hun ten lange leste met een verstandelijk doch niet van te verstaan gebroet het dat in a spotteerd terugkwaam tegen. „Daa had u hier niet moeten gaan wonen.”

Een voorbeeld van hoe men de Schans niet moet bekijken.
(Foto Frits Rijken)

De bewoners van de Schans vinden het niet altijd even prettig zo te worden bekeken, maar geen van hen zou om die reden elders willen gaan wonen. Ze zijn allen tevree aan hun mooie en vooral sfeervolle woonsteden en gehecht. „En och”, vinden ze dan schuiven we de vitrage maar dicht, als het ons begint te vervelen. Sommigen gebruiken de pal aan de weg, lagende kamer(s) eenvoudig niet; ze hebben er in vele gevallen nog voldoende over om toch niet te krompen te hoeven wonen.

Ramen wijd open

Daarleggevoerd verkondigt mevrouw C. Schipper-Kaper (van het Albers Heijn-winkelletje) een heel andere mening: „Laat de mensen maar kijken. Als je hier komt wonen, weet je dat van te voren. Schuif de gordijnen maar open, dan zijn ze zo uitloekers. 's Avonds en bij donker weet ik al altijd een lichtje branden, dat kunnen de mensen het toch goed zien.”

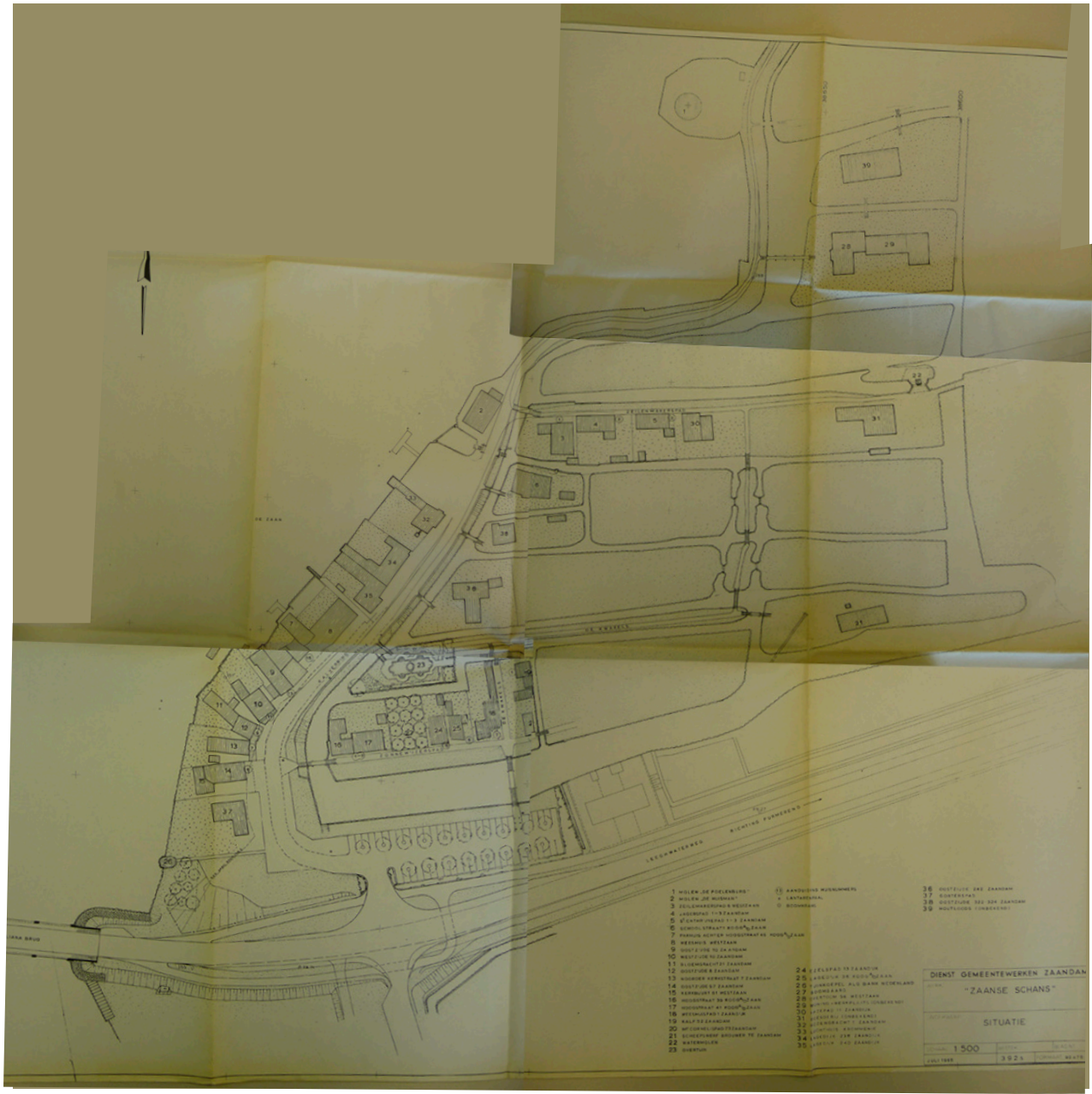
Het is overigens volkomen logisch dat toeristen ook de interieurs willen zien. Die zijn veelal moler en verrassender dan de buitenzijde. Het is ook de bedoeling het publiek naast de winkel wat meer mogelijkheden te bieden om de Zaanse binnenarchitectuur te bewonderen. Dat zal wellicht de aandacht wat van de andere woningen afleiden.

Het is iederdaad ook jammer, dat zo weinigen de tralie schoorven, balkenplaatse beschelderingen, gemarmerde houten panelen en antieke tegelvloeren kunnen zien. Dat geven ook de bewoners toe. Maar dan moet je een dergelijke buurt niet laten bewonen” vinden zij ook. Bewoond worden ze om het onderdood te kunnen bekijken.

Nageslacht

En dan komen de mensen vaak aanraken met het argument dat het oorspronkelijk de open niet was de bewoners van te maken. Men wilde alleen deze historische bebouwing voor het nageslacht bewaren. Maar daarin opgesloten zij toch al de erkenning, dat men hier niet anders heeft het geen zin het voor het nageslacht te bewaren. In de laatste jaren zijn — mogen we aannemen — veel zo niet te bewaren, dat later was uitgedacht eigenlijk, dat het bewaren waren van mijn schoonzoon. Het waren echter schuldloze mensen en achteraf bleken ze zeer geschrokken.”

Uiteraard konden ook zij badkamers al aan het begin van dit verhaal beschrijven het voordeel.

Artikel uit de Zaanlander over het wonen in de Zaanse Schans, 1968. [GAZ]

Situatietekening Zaanse Schans, 1965. [GAZ]

immers maar weinig vaklieden die dit werk kunnen en willen doen. Het zal dus beslist wel 15 of 20 jaar vergen voordat de gehele Zaanse Schans er staat.⁵¹ Frans Mars schreef in 1965: 'In de nabije toekomst, laten we zeggen eind 1966, hoopt men het buurtje, voor wat zijn plattegrond betreft, zijn gestalte te hebben gegeven. (...) Men zal dan een aardig wandelingetje kunnen maken en de objecten rustig van alle kanten kunnen bekijken en hun schoonheid in een passende, natuurlijke omgeving kunnen ondergaan. Er zullen nog een aantal ledige erven zijn, die echter niet zullen storen als open of blinde plekken, maar er misschien juist toe kunnen bijdragen op verrassende doorkijkjes naar schilderachtige hoekjes te vormen.' Uiteindelijk kwam pas in 1972 het stratenplan, met bijbehorende overtuinen, bruggetjes, een glop en straatverlichting gereed.

In maart 1968 werd een tussenbalans opgemaakt door het architectenbureau van Jaap Schipper. Hij richtte zich vooral op het gebouwen- en ervenbestand en gaf een gedetailleerd overzicht van woningen, schuren, bruggen, hekken en tuinen. Ook de manco's in de collectie worden in zijn rapport opgesomd: herenhuizen, boerderijen, pronkgevels (periode rond 1770), publieke gebouwen, kerken, vermaningen, Grote Hartschuren, pakhuizen, padsbruggen, ophaalbruggen, vroeg zeventiende-eeuwse huizen, luchthuizen en winkels.⁵² Op het aangepaste bebouwingsplan was zelfs ruimte gereserveerd voor de katholieke schuilkerk aan het Papenpad in Zaandam. Het rapport van Schipper is te lezen als een 'boodschappenlijst' voor acquisities in de omringende dorpen. Toch bevat het stuk een aanbeveling om panden in de dorpen te behouden. Schipper stelde voor om aan de hand van bestaande

gebouwen een overzicht van de leemtes in de verzameling panden aan de Zaanse Schans te maken. 'Hiervoor werden gefotografeerd ook die panden die waarschijnlijk nooit te verwerven zijn, met de bedoeling inzicht te verkrijgen waaruit gekozen wordt, en hoe representatief het object is t.o.v. de vergelijkbare nog voorkomende panden.'

Dat een perfecte verzameling niet realistisch was, hing samen met het aanbod van slooppanden in de Zaanstreek. De Zaanse Schans werd volgens architect Piet van Nugteren na verloop van tijd dan ook als 'de vuilnisbak van Zaanse burgemeesters' aangeduid. In een vergadering van verschillende commissies in 1969 werd de Schans een 'tandeloos gebit' genoemd. Toch bleef de Zaanse Schans, door vast te houden aan het uitsluitend opnemen van verplaatste monumenten, afhankelijk van sloop. De stap naar het aanvullen van de verzameling met reconstructies of replica's bleef taboe – hoezeer soms ook aan de oude verplaatste pandjes werd verbouwd, gereconstrueerd en nieuw ontworpen.

Het behoud van de panden vroeg om integrale verplaatsing. In de jaren zestig werd een reeks oplossingen voor 'vervoer op maat' ontwikkeld, met als hoogtepunt de (afgeblazen) plannen om molen De Zoeker met een Russische helikopter over te vliegen naar de Kalverringdijk. *De Zaanlander* kopte op 2 januari 1969: 'Vervoeren hele panden enige juiste methode'. De aanleiding was een eerder artikel waarin gesteld werd dat er van een overgeplaatst huisje 'nauwelijks iets bruikbaar was overgebleven'. Volgens S. de Jong, Zaandammer en medewerker van de RDMZ, maakte het volkomen slopen, overbrengen en opbouwen een pand waardeloos. Dit was volgens hem dan ook

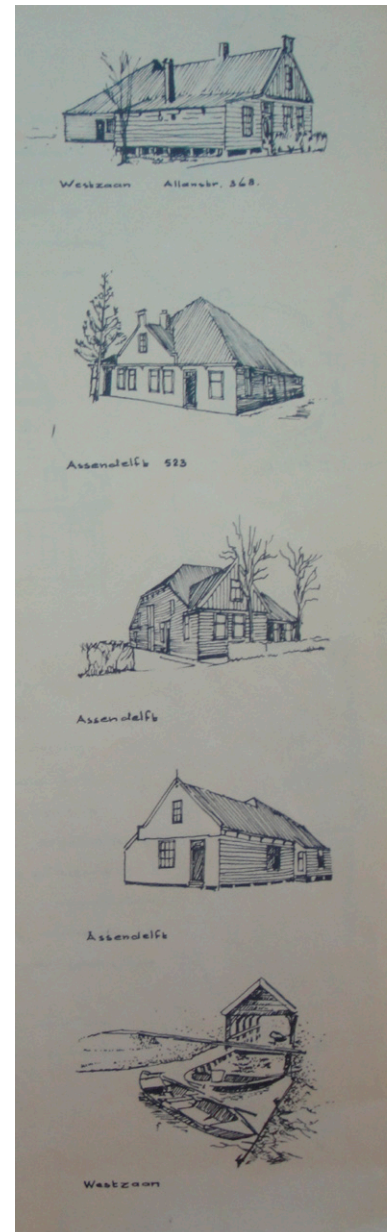
niet toegepast op de Zaanse Schans. Een vergelijking tussen de panden voor sloop en na de opbouw (zie p. 74) illustreert de toevoegingen en ingrepen die werden gedaan om de huizen 'authentiek' te maken.

In 1969 werd op initiatief van Zaans Schoon de werkgroep Gortershoek-Zaanse Schans ingesteld, met afgevaardigden van de Zaanse Oudheidkamer, de RDMZ, de Zaanse Molen, stichting de Zaanse Schans en de gemeenten Zaandam en Zaandijk. Deze werkgroep beoogde de aanwijzing van zowel de Gortershoek als de Zaanse Schans als beschermd dorpsgezicht en het in gemeenschappelijkheid oplossen van problemen die speelden in beide buurten. Een van de kwesties waarover de werkgroep zich boog, was de begrenzing van de Zaanse Schans. Die werd als 'tamelijk onduidelijk' gezien, terwijl 'de weidegronden het hart vormen van de onvervangbare landschappelijke waarde die de Kalverpolder heeft binnen de sterk geurbaniseerde Zaanstreek, een uniek decor, waartegen de Schans zich zo fraai manifesteert.'⁵³ Door onderlinge tegenstellingen strandde het initiatief al een jaar later. De aanwijzing van Gortershoek, in samenhang met de Zaanse Schans, tot beschermd dorpsgezicht werd door de RDMZ in procedure gebracht. Jan Korf, de directeur van de RDMZ: 'Mijn streven blijft er op gericht het totale beeld dat de Gortershoek, de Zaan en de Zaanse Schans vormen, zo goed mogelijk te doen worden.'⁵⁴ Naast stichting de Zaanse Schans bleven Zaans Schoon en De Zaanse Molen betrokken bij het debat over de monumentale waarde van het gebied.⁵⁵ In 1982 was de aanwijzing van Gortershoek een feit, evenwel zonder de Zaanse Schans. Later volgden twee andere buurten: Haalderbroek (1990) en de kerkbuurt in Westzaan (1991).

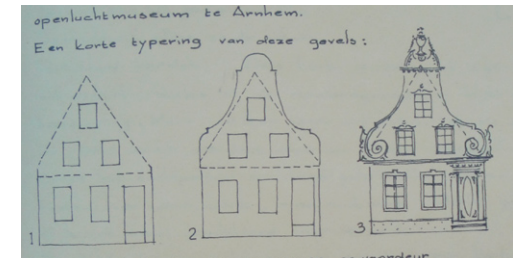
BEKNOPTE TYPERING VAN OP DE ZAAANSE SCHANS GEBOUWDE HUIZEN, SCHUREN, BRUGGEN, HEKKEN EN AANGELEGDE PADEN EN TUIJEN, MAART 1968.

Jagerspad. 1.3	± 1625	ruim dorps huis
achterzijde N.Kerkstraat. 7	1630	verdiepings stadhuis
Catherijnepad. 1.2	± 1740	ruim dorps huis
Zeilermakerspad. 6	1740	" met goedjeend. ± 1830.
Haremakerij Schoolstraat 1.	} van ± 1740 tot ± 1810	complexe huizen, samengesteld uit verschillende bouwlichamen uit verschillen- de bouwperiodes (ruime dorps huizen)
Cornelispad 73 Ezelspad 13 Logedijk 36		} ± 1740 kleine padshuizen
Kalf 52.	± 1740 zeer kleine visserswoning (één kamer).	
Bloemgracht 21. Westzijde 10. Oostzijde 97 " 8 " 10	} ± 1800 vroeg 19 ^e eeuwse pilastergevels voor oudere interieurs	
		± 1700, vereenvoudigd interieur
Weeshuispad 1.	± 1880 laat 19 ^e eeuwse gevelschot met overstekende windveren met acrotieren.	
Scheepswerf.	± 1760? schuur, helling, pekromalen	
Weeshuis - uit Westzaan.	± 1720, groot openbaar gebouw, grotendeels van hout geconst. stenen voorgevel	
Vleethuis uit Koeg	± 1700, copie van pakhuis.	
Twee sierbinnen een boomgaard.	± 1750	
3 smalle bruggen 1 Theekoopel	± 1750 Lodewijk XIV, stenen voet houten bovenbouw	

Lijst van de aanwezige panden en onderdelen in de Zaanse Schans, 1968. [GAZ]

Schetsen van typologieën van gebouwen die de Zaanse Schans nog mist volgens Schipper, 1968. Links: boerderijen, rechtsboven: rijk geornamenteerde gevels, rechtsmidden: herenhuis, rechtsonder: schuilkerk. [GAZ]

Situatie 1968

Ontwerper: J. Schipper

Landschap: verkavelingsrichting vanuit de Zaan (oost-west)

Vorm buurt: dijkbebouwing (noord-zuid) en bebouwing langs padenstructuur (oost-west)

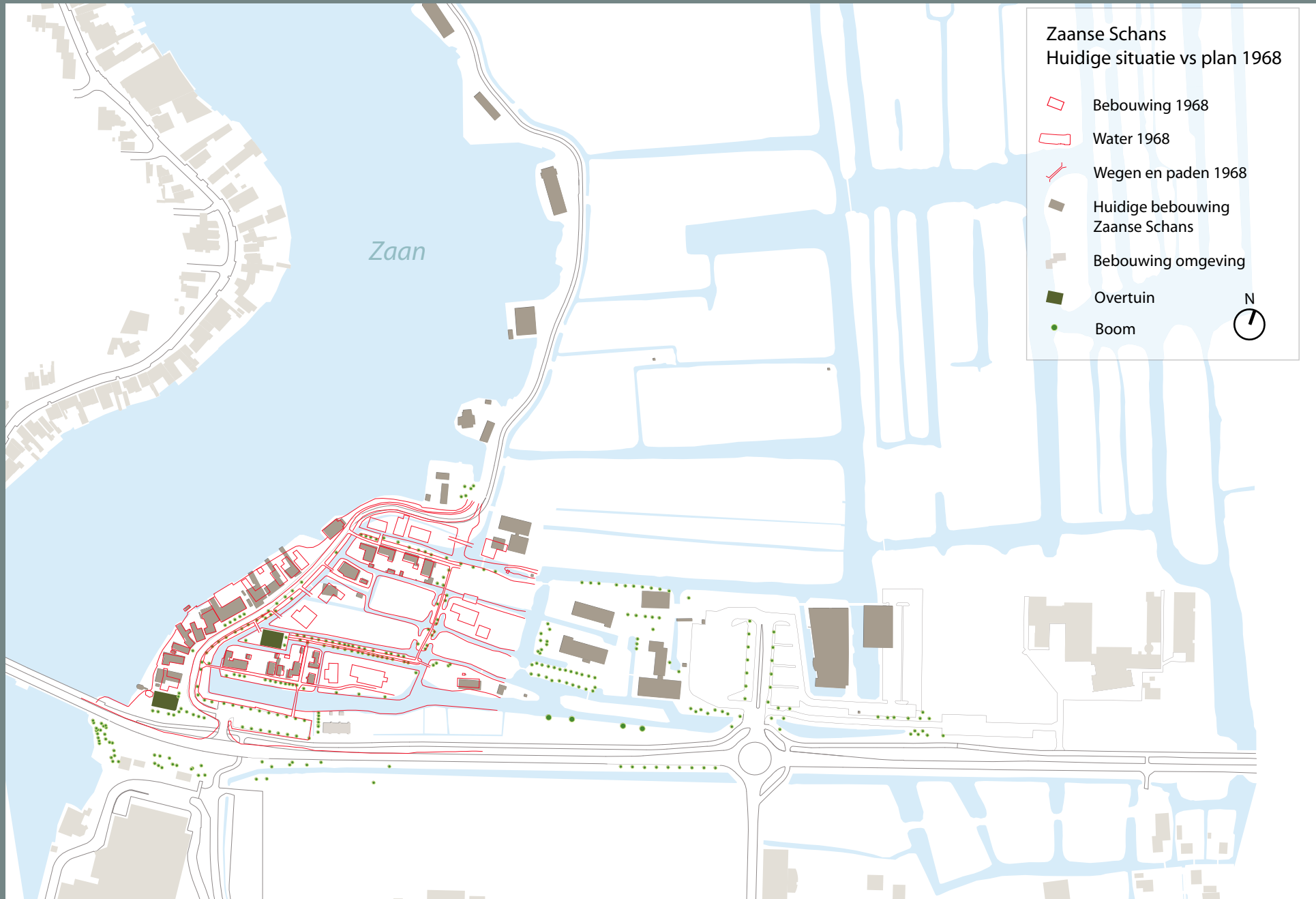
Structuur: dijk- en padenstructuur

Aantal erven: 32 waarvan een molen

Tuinen: een overtuin

Parkeren: een parkeerterrein

Situatietekening van de Zaanse Schans, 1968. Niet gearceerd zijn panden die nog herbouwd moeten worden. De gearceerde panden zijn reeds herbouwd panden. [GAZ]

Toerisme in een woonbuurt

De populariteit van de Zaanse Schans als toeristische bestemming zorgde eind jaren zestig voor grote problemen. Er ontstond een tekort aan parkeergelegenheid, waardoor de stichting een parkeerwachter aanstelde en parkeergeld ging heffen. Metselaar zei in 1969 dat de buurt door zijn succes van karakter veranderde: 'Het grondprincipe, dat het stichten van de Zaanse Schans de inzet van de menselijke persoonlijkheid waard is, is van de aanvang af – nu bijna negen jaar geleden – tot op heden toe gehandhaafd. Wij zijn nu echter genaderd aan het punt, waar de Zaanse Schans ver uitgaat boven de betekenis die de Schans zou hebben voor de streek. De Schans heeft landelijk bekendheid gekregen, iets wat ook in de bezoekcijfers tot uitdrukking komt. Naar schatting wordt de Schans per jaar door 500.000 personen bezocht.'⁵⁶

De aanvankelijke focus op de Schans als woonbuurt zorgde ervoor dat toeristen soms teleurgesteld waren. De bewoners zouden te ongvastvrij zijn. Bovendien was restaurant De Walvis geregeld zo vol dat zelfs een kop koffie niet te krijgen was. Het chronisch gebrek aan parkeerruimte bleef bestaan.⁵⁷ Metselaar wilde de kwaliteit van de Zaanse Schans als attractie graag verbeteren, maar gezien de slechte financiële situatie van stichting de Zaanse Schans waren daar nauwelijks mogelijkheden toe. Bij een bijeenkomst van de VVV, in maart 1969, sprak Kees Speets, directeur van reisbureau Bergmann (het huidige Holland International). Speets was gevraagd advies te geven en gaf dat onomwonden: 'Ik zie het eenvoudig. Willen ze een culturele buurtgemeenschap blijven – akkoord, maar dan niet één toerist er op. (...) Ik zie kans, om er een uitstekend

toeristisch centrum van te maken. Het moet kunnen. Als het er maar gastvrij is. Als de toeristen maar niet worden weggekeken door de bewoners.' Het liefst zag Speets de bewoners helemaal verdwijnen: 'Daar is maar één oplossing voor: evacueren. Zet er maar ambachtslieden voor in de plaats.'⁵⁸

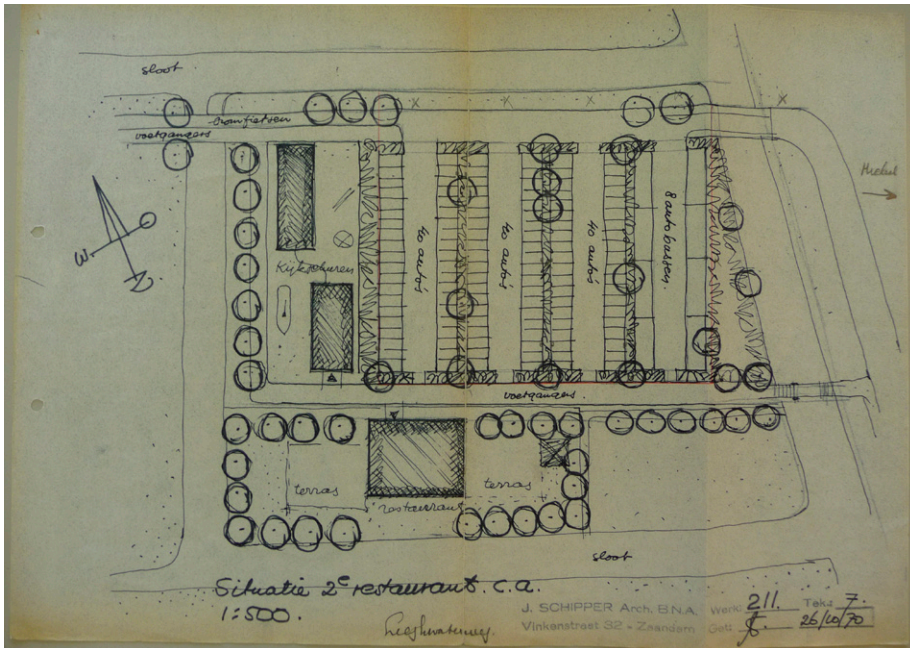
Op dezelfde bijeenkomst werd een film getoond van de reis die Metselaar en VVV-voorzitter Breeuwer naar Colonial Williamsburg in 1969 hadden gemaakt, een gerestaureerd stadje in de Verenigde Staten. De reis bleek een kentering in de ideevorming over toerisme en uitbreiding in de Zaanse Schans. De *Typhoon* scheef over de overeenkomsten tussen dit stadje en de Zaanse Schans: '[Williamsburg] is zonder meer opgezet als een trekpleister voor toeristen, terwijl bij het bouwen van de Zaanse Schans allereerst is gedacht aan het bewaren van een stuk verleden voor het nageslacht. Dat toeristen ook wel belangstelling voor de Zaanse Schans zouden kunnen hebben, was iets waar men verrassenderwijs mee werd geconfronteerd.' Daarnaast werd ook duidelijk dat Williamsburg 'geen project was waarbij – zoals bij de Zaanse Schans wel het geval was en nog is – op geld behoefde te worden gekeken.'

In het verlengde van de lessen uit Williamsburg stelde Metselaar voor om de Zaanse Schans beter als attractie neer te zetten. Dat kon door bijvoorbeeld aandacht aan oude Zaanse ambachten te besteden. Ook gaf hij aan dat 'al heel lang en heel druk wordt gezocht naar een groot pand dat als een soort Oudheidkamer zou moeten gaan dienen. (...) We zijn ook al bezig met een drukkerij aan de Schans te krijgen, zo'n drukkerij waar je zou kunnen zien hoe het drukken vroeger in z'n werk ging. Er wordt hierover al gesproken met diverse

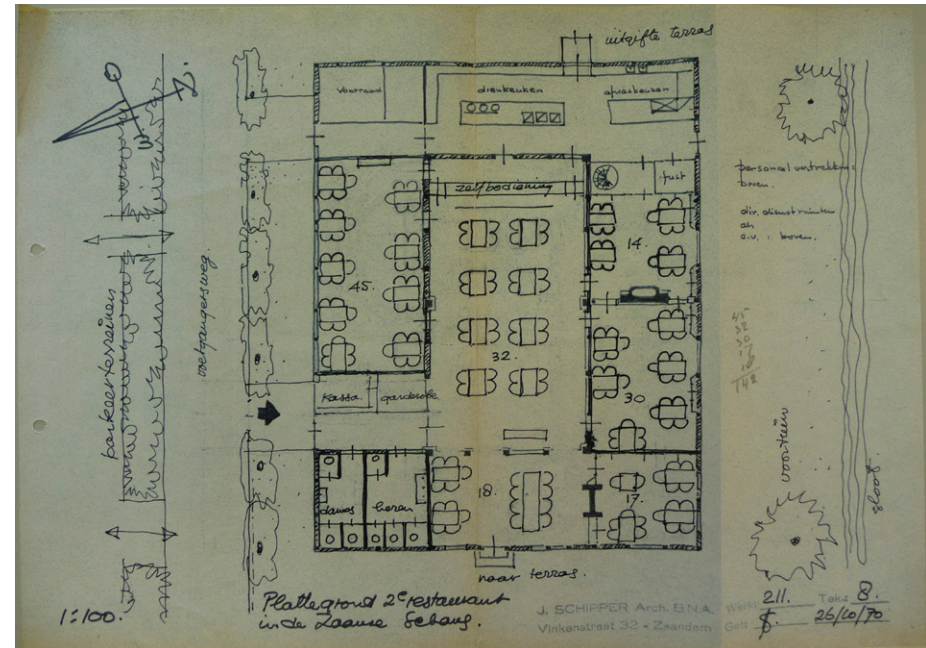

Drukke op de folkloredag in 1965, gehouden op een nog onvoltooide Zaanse Schans. Op de achtergrond staat mosterdmolen De Huisman in feesttooi, met daarachter De Gekroonde Poelenburg en De Kat. [Kerssens 2006, 93]

grafische industrieën in de streek.'⁵⁹ Jaap Schipper, destijds bestuurslid van stichting Zaans Schoon en als architect werkzaam aan de Zaanse Schans, vond dat het aanpassen van de Zaanse Schans op het toeristische programma noodzakelijk was, 'ervan uitgaande dat bezoekers bezwaarlijk geweerd kunnen worden.'⁶⁰

Situatie van het tweede restaurant van de Zaanse Schans, ontworpen door Schipper in 1970. [GAZ]

Plattegrond van het tweede restaurant van de Zaanse Schans, 1970. [GAZ]

Herijking van het concept

Rond 1970 waren vijftien woningen herbouwd en de zestiende woning, een zeefdrukkerij, was bijna klaar. Daarmee was nog niet de helft van de in het ontwerp uit 1954 opgenomen erven bebouwd. De financiële omstandigheden waren stabiel. Stichting de Zaanse Schans meldde in het jaarverslag dat de kinderziekten overwonnen waren en een rijke toekomst in het verschiet lag, 'mits commercieel geleid'.⁶¹ Omwille van een gezonde exploitatie kwam uitbreiding ter sprake, vooral met het doel om de attractie gastvrijer te maken en meer toeristen te trekken. Voor de bekostiging van deze uitbreiding deed de gemeente Zaandam beroep op de 'subsidiereregeling toeristische accommodaties 1970' bij het ministerie van Economische Zaken: een grote stap in de erkenning van de Zaanse Schans als toeristische bestemming. In 1969 had Schipper, samen

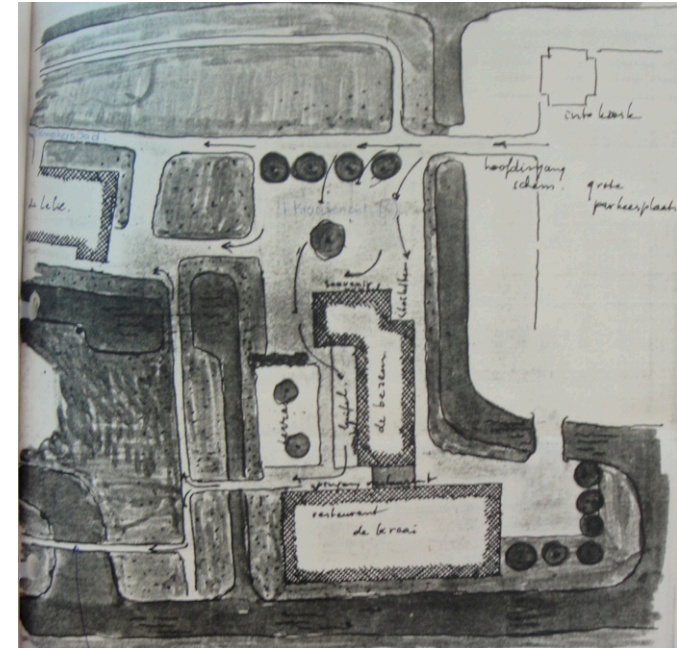
met W.C. Zon (eveneens architect en lid van Zaanse Schoon), een uitbreidingsplan opgesteld waarin ten oosten van de Schans een tweede parkeerterrein en een nieuw restaurant gepland waren. Daarvoor zouden volgens Schipper de pakhuisen gebruikt kunnen worden die hij in de loop der jaren aangeboden had gekregen. Zelf droeg hij het graanpakhuis 'Raven' uit Koog aan de Zaan aan, die hij 'om niet' aangeboden had gekregen van de firma Evenblij.

De molens langs de Zaan moesten volgens Schipper 'meer dan nu attractiepunten worden' door de paden tussen het woonbuurtje, de nieuwe parkeerplaats en de Kalverringdijk te verbeteren.⁶² Daarnaast probeerde hij het parkeerterrein en de accommodaties zoveel mogelijk van de Leeghwaterweg, de Zaanse Schans en het omliggende landschap af te schermen door het

planten van groen. Bij het ontwerp van de uitbreiding werkte hij samen met Cornelis de Jong. De Jong vond de hoeveelheid beplanting uit Schippers plan niet nodig: 'men kan zich verbaasd afvragen waarom een parkeerplaats afgesloten moet worden van een verkeersweg'. Ook moest de begroeiing ondergeschikt zijn aan de openheid van het landschap en het liefst historisch verantwoord zijn, bijvoorbeeld in de vorm van boomgaardjes zoals die 'in Westzaan en Assendelft op de veeneilandjes (...) in de nabijheid van boerderijen voorkomen.' Het geheel van toeristische faciliteiten moest corresponderen met de structuur van een oorspronkelijk Zaadorp: 'Direct achter de paden en verder in het veld zou een achttiende-eeuws industrielandchap met molens het historisch beeld completeren'.⁶³ Hierdoor werd het pakhuis, naar een ontwerp van De Jong en opgebouwd met onderdelen

Maquette van pakhuizen Kraai en Bezem, 1975. [GAZ]

Situatieschets van pakhuizen Kraai en Bezem, 1975. [GAZ]

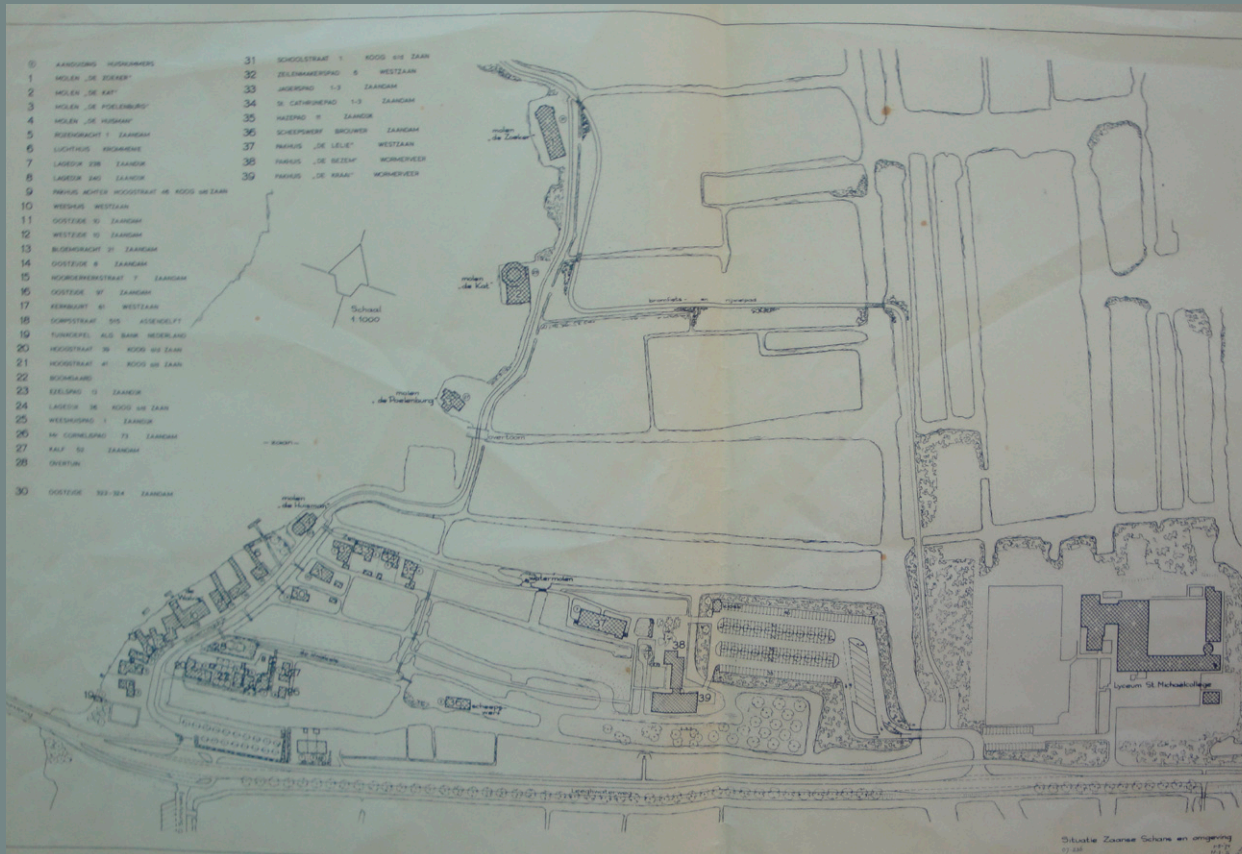
van de draagstructuur van parkhuis 'De Lelie' uit Westzaan, in lijn met het slagenlandschap geplaatst en niet, zoals Schipper ontworpen had, verstopt achter een haag naast de parkeerplaats.

De parkeerplaats werd gelegd op het terrein dat eerst voor het St. Michaël Lyceum bestemd was (in 1965 is de school na een lobby van ondermeer Zaanse Schoon 280 meter oostelijker geplaatst). Het terrein was in 1973 klaar voor gebruik. In hetzelfde jaar werd pakhuis *De Lelie* geopend en werd het Zeilenmakerspad verlengd in de richting van de parkeerplaats. Het tweede restaurant staat op de tekening van 1973 nog aangegeven als boerderij 'De Schans', een gebouw dat niet overeenkwam met Schippers plan voor een restaurant. In 1974 werd het restaurant geopend in een verplaatst graanpakhuis, al was het niet 'Raven' uit Koog aan de

Zaan maar 'De Kraai' uit Wormerveer. Stichting Zaanse Schoon beschouwde 1974 als jaar waarin de Zaanse Schans werd afgerond. In de statuten werd opgenomen dat de stichting zich minder met de totstandkoming en meer met de instandhouding van de Schans bezig zou gaan houden. De stichting beschouwde de uitbreiding met 'De Bezem' als stedenbouwkundige afronding. Er was immers een pleintje ontstaan.⁶⁴

Opvallend aan de uitbreiding van de Zaanse Schans met een tweede parkeerterrein, restaurant 'De Kraai', pakhuis 'De Lelie' en 'De Bezem', is dat er een heel andere argumentatie werd gebruikt dan in de eerste fase. In de jaren vijftig en zestig was de Zaanse Schans een vorm van monumentenzorg voor de Zaanstreek, waarbij natuurgetrouwheid op alle schalen (landschap, stedenbouw, erven, gebouwen, bestemmingen)

voorop stond. Alleen op die manier kon de verplaatsing en concentratie van historische objecten worden verantwoord. In de jaren zeventig was de Zaanse Schans een realiteit geworden, met een eigen dynamiek en problemen. Er ontstond een spanningsveld tussen monumentenzorg, wonen en toerisme. Met name het toerisme (en op de achtergrond de exploitatie van de attractie) werden maatgevend voor veranderingen en niet zozeer het afronden van het ensemble. De noodzakelijke voorzieningen (grote winkels, groot restaurant, groot parkeerterrein) kregen een plek in het gebied en werden zodanig geassembleerd of in het groen gezet, dat ze min of meer in het historisch verhaal pasten.

Plan voor de uitbreiding van de Zaanse Schans, 1975. In het midden zijn pakhuizen De Lelie, De Bezem en De Kraai en het nieuwe parkeerterrein te zien. [GAZ]

Uitbreidingplan 1975

Ontwerper: J. Schipper in samenwerking met C. de Jong

Landschap: verkavelingsrichting vanuit de Zaan

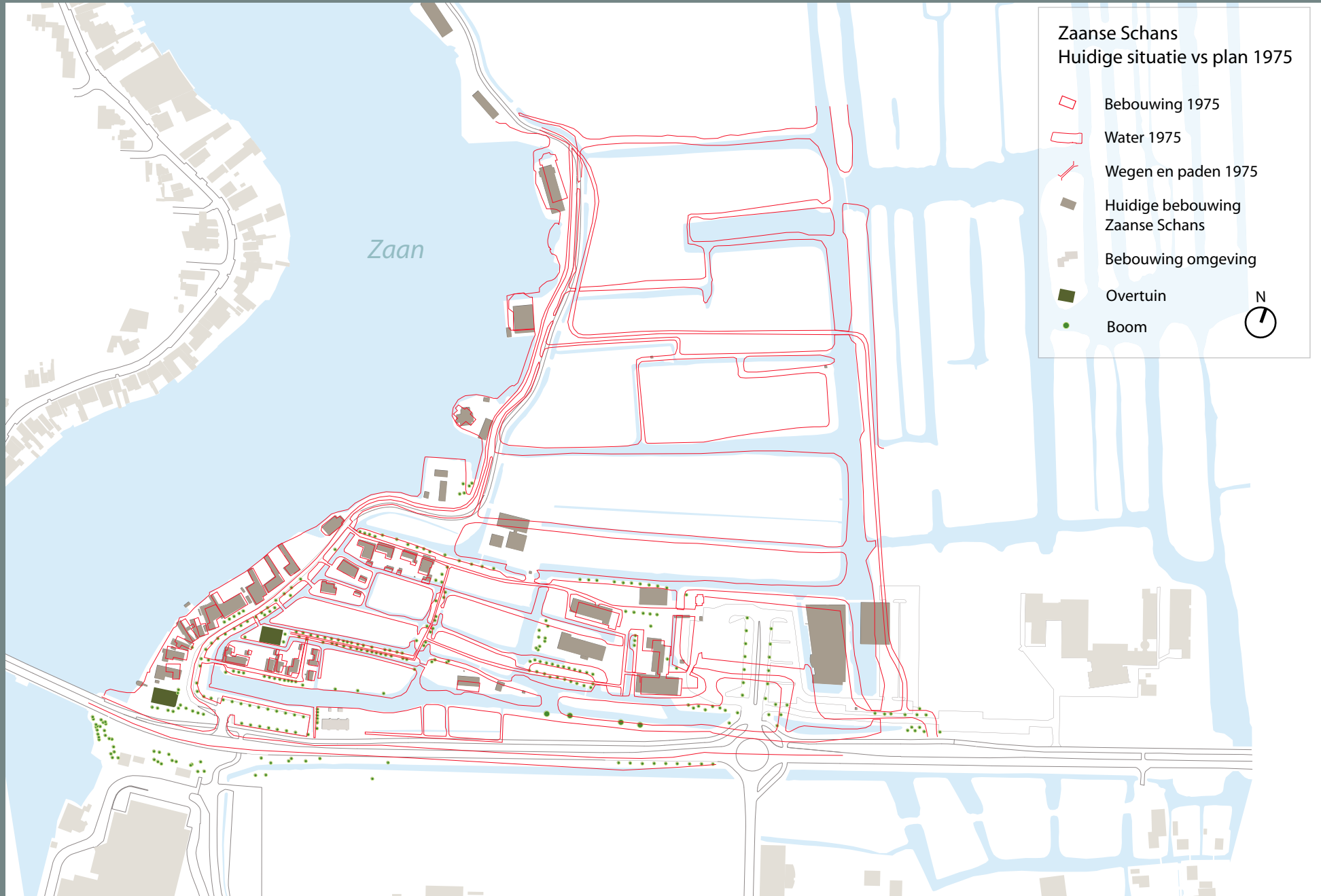
Vorm buurt: dijkbebouwing (noord-zuid) en bebouwing langs padenstructuur (oost-west) en uitbreiding richting het westen

Structuur: dijk- en padenstructuur

Aantal erven: 33, waarvan vier molens

Tuinen: twee overtuinen

Parkeren: twee parkeerterreinen

Consolidatiefase, na 1976

Voor de stichting de Zaanse Schans vormde de uitbreiding met de pakhuizen, het grote parkeerveld en het tweede restaurant de afronding van het houtbouwreservaat. Het jaar 1976 werd gezien als omslag van de bouwfase naar de exploitatiefase. Vooruitlopend hierop nam de stichting in het jaarverslag over 1975 een evaluatie op, waarin werd onderzocht wat er van de oorspronkelijke ambities was gekomen. Er werd hierbij aandacht besteed aan de stedenbouwkundige structuur, de bouwkundige uitwerking, het kostenaspect en de 'evolutie van de oorspronkelijke doelstelling'.⁶⁵ Wat betreft dat laatste punt was het doel om de Zaanse Schans op te bouwen en te beheren, aangevuld met de ambitie er toeristen en recreanten mee kennis te laten maken.

Stedenbouwkundig bleek het ontwerp uit 1955 in hoofdlijnen gevolgd. Winst voor de stichting de Zaanse Schans was de aankoop en sloop van de fabriek De Haan (1963), die zou detoneren in het buurtje en brandgevaarlijk was. Verlies was de bouw (1965) van het Sint Michaelslyceum pal achter de Zaanse Schans, waarbij het complex nog wel 280 meter kon worden verplaatst. Het deels al bouwrijp gemaakte terrein, kwam later van pas voor de aanleg van het tweede parkeerterrein. Het vormde, samen met de pakhuizen Kraai, Bezem en Lelie, de grootste verandering van het ontwerp, ingegeven door de 'noodzaak de opvang van belangstellenden en toeristen beter te regelen'.

De bouwkundige uitwerking en restauratie van de verplaatste panden liet in de loop van de jaren zestig een aantal veranderingen en aanpassingen zien, dat

te maken had met kosten, comfort en efficiency. De stichting plaatste deze ontwikkeling in de algemene tendens in de monumentenzorg om de praktische bruikbaarheid van monumenten meer nadruk te geven bij restauraties. Al snel na de start van de wederopbouw van verplaatste panden in de Zaanse Schans vond een discussie plaats over het funderen: moesten de traditionele oplossingen (houten palen met kespens) worden aangehouden of was beton te prefereren? Er werd voor beton gekozen, net zoals bij reparaties van houtwerk de overstap van grenen naar redwood en Oregon pine was gemaakt.

In verband met de authenticiteit van de objecten, lag het voor de hand om de panden te herbouwen met behoud van patina, zoals bijvoorbeeld scheefstand. Bij de herbouw van de harenmakerij (Zonnewijzerspad 1-2) was dit de bedoeling, maar het bleek te duur, te weinig gerieflijk en praktisch ondoenlijk. In de Zaanse Schans werden de monumenten voortaan netjes waterpas gemaakt. Andere aanpassingen werden gedaan om de kosten laag te houden of het wooncomfort te verbeteren, zoals een betere winddichting van de wanden en de toepassing van moderne inrichting voor badkamers en keukens. Het jaarverslag 1975: 'Allengs werd men daar ook vrijer in'.

Rond 1975 waren van de aanvankelijke lijst van 47 mogelijk over te brengen objecten, 18 panden daadwerkelijk verplaatst. Ook stonden er 14 eerst niet geselecteerde panden. De bouw- en restauratiekosten waren snel gestegen. Werd er in 1958 nog gerekend met fl. 125,- per m³, in 1970 was dit bij de herbouw van het pand Rozengracht 1 (Kalverringdijk 21) opgelopen tot fl. 525,- per m³. Mede door versimpelingen in de

uitvoering kon de prijs hierna zakken, tot fl. 525,- per m³ in 1975 bij het pand Dorpsstraat 515 uit Assendelft (Kalverringdijk 3).

Een andere verandering, veroorzaakt door de opkomst van de Zaanse Schans als toeristische attractie, was dat in de jaren zeventig allengs minder streng gedacht werd over de authenticiteit van de objecten. Concreet leidde dit tot het introduceren van replica's en het soms afwijken van de historisch te verantwoorden stedenbouwkundige structuur. Uit de jaarverslagen van stichting Zaanse Schans wordt hier impliciet melding van gemaakt.

Een voorbeeld van veranderde uitgangspunten is de plaatsing van een replica van een luchthuis uit Krommenie aan het pand Rozengracht 1 (in 1970). Het luchthuis was een mooie aanvulling van de 'verzameling', maar brak wel met de gewoonte om alleen verplaatste originelen op de Zaanse Schans toe te laten.

Katholieke schuilkerk (1695), Papenpad Zaandam; 'potentieel monument voor de Zaanse Schans [Panoramio PoBlok]

PERCELEN EN OBJEKTEN OP DE Zaanse SCHANS.

<u>Nu:</u>	<u>Vroeger:</u>	<u>Plaats:</u>
Kalverringdijk 1	Westzijde 114 (achter)	Zaandam (Tuinkoepel)
Kalverringdijk 3	Dorpsstraat 515	Assendelft (Klokkenmuseum)
Kalverringdijk 5	Oostzijde 97	Zaandam
	Kerkbuurt 61	Westzaan
Kalverringdijk 6	Oostzijde 242	Zaandam
Kalverringdijk 7	Noorderkerkstraat 7	Zaandam
Kalverringdijk 8	Oostzijde 322-324	Zaandam
Kalverringdijk 9	Oostzijde 8	Zaandam
	Bloemgracht 21	Zaandam
Kalverringdijk 10	Schoolstraat 1	Koog aan de Zaan
Kalverringdijk 11	Westzijde 10	Zaandam
Kalverringdijk 13	Oostzijde 10	Zaandam
Kalverringdijk 15	Weeshuis	Westzaan (Restaurant)
	Pakhuis	Koog a/d Z. (De Walvis)
Kalverringdijk 17	Lagedijk 240	Zaandijk (Noorderhuis)
Kalverringdijk 19	Lagedijk 238	Zaandijk (De Mol)
Kalverringdijk 21	Rozengracht 1	Zaandam
	Luchthuis	Krommenie (Prentenwinkel)
Kalverringdijk 23	is Molen De Huisman	
Kwakels 1	Kalf 52	Zaandam
Zeilenmakerspad 1	Zeilenmakerspad 6	Westzaan
Zeilenmakerspad 2	Jagerspad 1-3	Zaandam
Zeilenmakerspad 3	St.Cathrijnepad 1-3	Zaandam
Zeilenmakerspad 4	Hazepad 11	Zaandijk (Bakkerijmuseum)
Zonnewijzerspad 1-2	Hoogstraat 39 en Hoogstraat 41	Koog a/d Zaan Koog a/d Zaan
Zonnewijzerspad 5	Ezelspad 13	Zaandijk
Zonnewijzerspad 6	Lagedijk 36	Zaandijk
Zonnewijzerspad 7	Weeshuispad 1	Zaandijk
Zonnewijzerspad 8	Mr.Cornelispad 73	Zaandam
<i>Kwakels 2</i> Klompemaking	Scheepswerf Brouwer	Zaandam
Pakhuis/Kijkschuur De Lelie	Molenshuur aan de Watermolenstraat te Westzaan	
De Kat	Verfmolen	
De Poelenburg	Paltrokmolen	
De Zoeker	Oliemolen	
Overtuin tussen De Kwakels en Kalverringdijk		
Boomgaard aan Zonnewijzerspad		

Lijst van objecten op de Zaanse Schans met de oorspronkelijke locaties. [GAZ]

De Zaanse Schans gezien vanuit het westen, 1974. [Aviodrome]

De Zaanse Schans gezien vanuit het zuiden, 1983. [Aviodrome]

In 1975 werd gedacht de Zaanse Schans te kunnen afronden door de oude en de nieuwe entree te verbeteren, alsmede iets te doen aan de slechte bereikbaarheid voor fietsers en brommers. De mogelijkheid om lege kavels aan de Kalverringdijk en het Zonnewijzerspad te bebouwen, bleef open maar het stichtingsbestuur voerde er geen actief beleid meer voor. Liever concentreerde het zich op het verbeteren van de faciliteiten voor de opvang van bezoekers. Zo werd in het monumentenjaar de stap gezet van de Zaanse Schans als centrum van de Zaanse monumentenzorg (middels het 'transplanteren' van monumenten naar een authentieke setting) tot centrum van het toerisme in de Zaanstreek.

Sinds het midden van de jaren zeventig is de Zaanse Schans niet wezenlijk veranderd. De overeenkomsten tussen 1975 en 2010 zijn opvallender dan de verschillen. Spectaculaire verplaatsingen bleven uit. Dat kwam door gebrek aan geld, maar ook door een verandering in de monumentenzorg van de Zaanstreek - die na 1975 meestal wel *in situ* mogelijk was. De aanvullingen die nog plaatsvonden aan de Zaanse Schans betroffen meest schenkingen, waarbij allengs gemakkelijker werd gedaan over de materiële authenticiteit.

Langs de Kalverringdijk werd de verdwenen molen op de schuur van De Bonte Hen herbouwd ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de Zaanse Molen in 1975) Het 100-jarig bestaan van Albert Heijn (Ahold) was aanleiding voor de gift in 1987 van een kaasboerderij (Catharinahoeve), die naast molen De Hamel kwam te staan. Het is een replica van een boerderij uit Oostzaan, controversieel vanwege de namaak, de functie en de typologie (kaasboerderijen

waren niet gebruikelijk aan de oevers van de Zaan), en de positionering pal naast een molen. Aan het ensemble van pakhuizen rondom de nieuwe entree werd in 1993 rijstpakhuis Vrede toegevoegd, afkomstig uit Oost-Zaandam. Het betreft een origineel gebouw uit 1721, maar de vorming van een plein tussen de pakhuizen is een alles behalve getrouwe stedenbouwkundige setting. Een volgende toevoeging was een replica van een vissershuisje uit Jisp, geplaatst in 2003, dat in opzet, detail en uitwerking afwijkt van de traditionele houtbouw in de Zaanstreek. In 2007 verrees een replica van zaagmolen Het Jonge Schaaap (in 1942 gesloopt in Westzijderveld), die o.a. dankzij opmetingstekeningen van de bekende molenkenner Anton Sipman wel historisch verantwoord herbouwd kon worden.

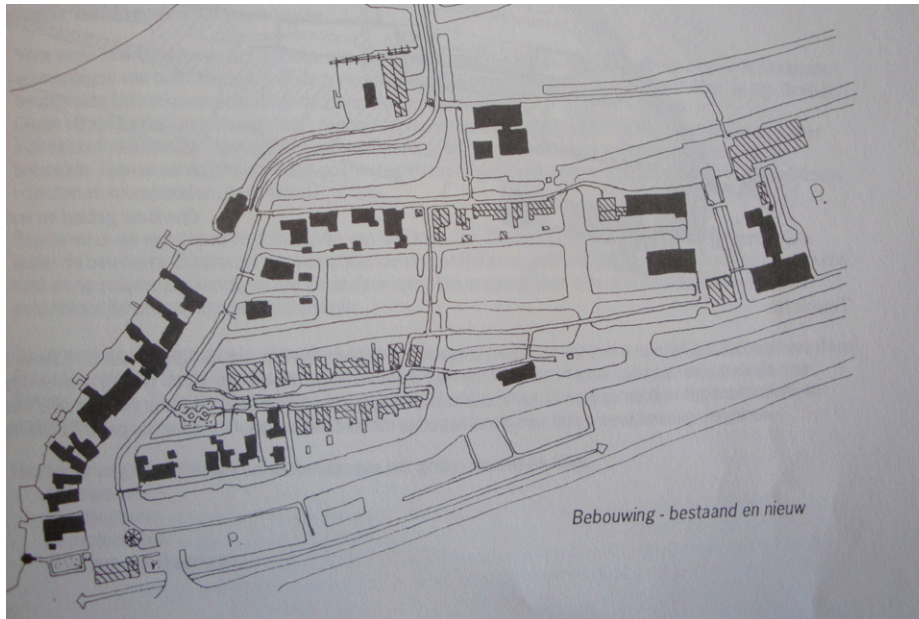
Nieuwe uitbreiding?

Sinds 1976 verschijnen met regelmaat studies over de toekomst van de Zaanse Schans, waarin vaak de vraag wordt gesteld of het buurtje klaar is of niet.⁶⁶ Zo verschenen in 1987 de *Nota bezinning op de Zaanse Schans*, opgesteld door de vereniging Vrienden van het Zaanse huis, en de *Nota met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de Zaanse Schans* door de stichting Zaanse Schans. Er lijkt niet veel te veranderen in de problematiek: de verhouding van wonen tot toerisme blijft problematisch en ook het soms gebrekkige bestuur en financiën wordt bekritiseerd.

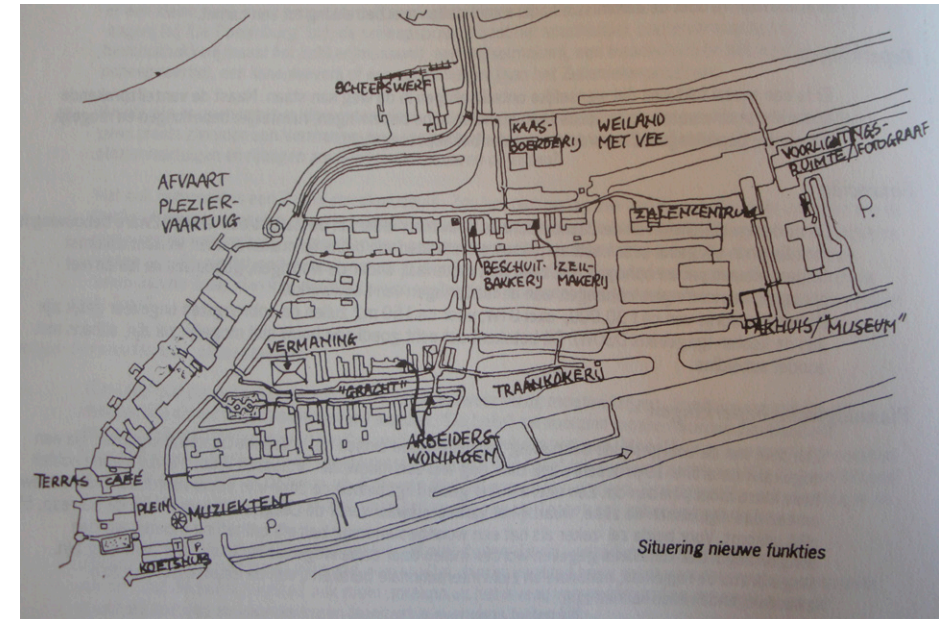
De nota *Spijkers met koppen* uit 1990, opgesteld door de externe adviescommissie 'Zaanse Schans, waarheen', komt met de aanbeveling om de Zaanse Schans niet langer als depot van monumenten te zien, maar als centrum van regionale cultuur. De collectie is nooit af, sterker nog: de Zaanse Schans heeft behoefte aan

Verplaatsing van pakhuis Kraai, [Stichting Zaanse Schans, jaarverslag 1975]

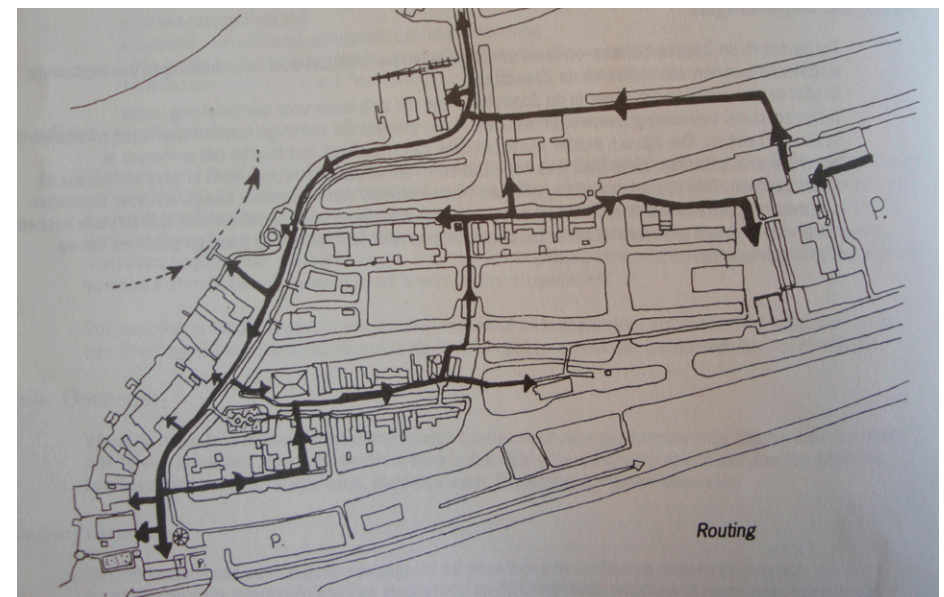

Mogelijke uitbreiding Zaanse Schans [Spijkers met koppen, 1990]

Mogelijke uitbreiding attractie Zaanse Schans [Spijkers met koppen, 1990]

'identiteitsversterkende' uitbreidingen. Zo wordt gesteld dat de stedenbouwkundige structuur mager is en er onvoldoende een beeld wordt gegeven van o.a. simpele arbeiderswoningen, de Zaanse bedrijvigheid en het dagelijks leven (godsdienst, cultuur, politiek, vrije tijd). Bovendien ontbreekt, volgens de opstellers van het rapport, de functie van oudheidkamer, die hier zo op zijn plaats zou kunnen zijn. Door uit te breiden kan de Zaanse Schans attractiviteit winnen en is het mogelijk meer variatie in de routing en keuzemogelijkheden voor de bezoekers te realiseren. Een uitwerking van de uitbreiding van de Zaanse Schans is gegeven in de nota *Visie op de toekomst van de Zaanse Schans* van de stichting Zaanse Schans in 2009.

Mogelijke routing Zaanse Schans [Spijkers met koppen, 1990]

Terugblik

De Zaanse Schans is inmiddels zo oud, dat het buurtje zelf al bijna een monument kan worden. Vijftig jaar na dato is het een prachtig voorbeeld van de manier waarop in de wederopbouwperiode met identiteit, geschiedenis en monumentenzorg werd omgegaan. Maar de Zaanse Schans is allerm minst een eenduidig gegeven. Het reservaat ontstond in twee fases (aan respectievelijk de Kalverringdijk en het J. Schipperplein) en combineert drie functies (monumentenzorg, wonen, toerisme), die (soms) op gespannen voet met elkaar staan en in de loop der jaren afwisselend prioriteit kregen. Ruimtelijk valt de Schans uiteen in drie sfeergebieden (woonbuurt, molengroep en pakhuizenplein), met onduidelijke overgangszones. Er bestaan ruimtelijke fricties tussen de zones en aan de randen van het gebied (brug, school, woningbouw).

Vergeleken met het stedenbouwkundige ontwerp uit de jaren zestig, bleven ruim 20 erven onbebouwd. Het geeft de dorpskom een open karakter (nauwelijks gesloten dorpsbeelden), en in combinatie met de groenaanplant eerder het beeld van een park dan van een dorpskom. Openheid hoort vanouds bij de Zaanse dorpen, maar sporadische verdichting eveneens (bebouwing aan weerszijden van een pad of dijklint). Het beeld van de Zaanse Schans doet zich opener en groener voor dan historische afbeeldingen van de Zaanse dorpen.

Door ontwikkelingen van de Zaanstreek is de relatie tussen de Zaanse Schans en zijn omgeving veranderd. Vijftig jaar geleden waren de dorpen langs de Zaan permanent in verandering, onder druk van de industriële ontwikkeling. Nu ebt deze dynamiek weg en

Fietsers en toeristen bij het informatiebord aan de westelijke entree van de Zaanse Schans (Kalverringdijk), 2009.

treedt een musealisering van het industrielandchap op. De Zaanse Schans is niet langer een eiland van cultuurhistorie in een zee van industrialisatie, maar een verbijzondering in een gelaagd en cultuurhistorisch waardevol gebied.

SCHAVEN AAN DE SCHANS

Historisch dorp bij de Zaan

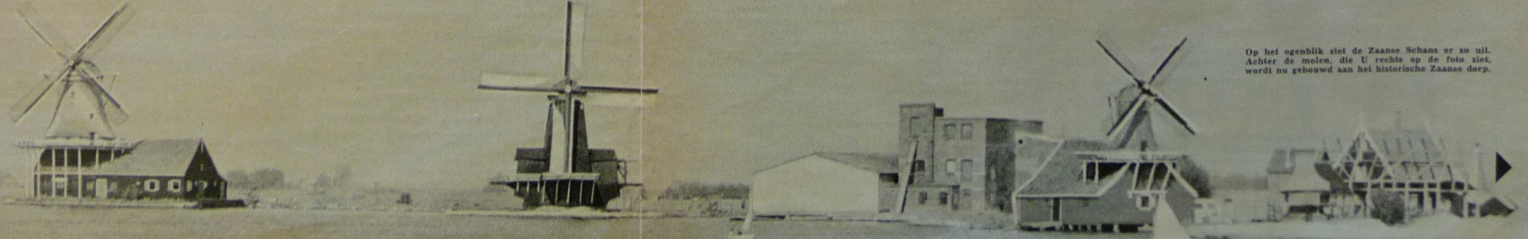
De meestermolen „De Huisman“, gebouwd in 1786 en afkomstig uit Zaandam, werd in 1956 overgebracht naar de Zaanse Schans.

„De Gekroonde Postenburg“ is een platrolhoutzaagmolen die aanvankelijk „De Groene Jager“ heette en later „Laconmolen“.

De verfmolen „De Kat“ is een zonnemol, konstig uit Zaandam. Hij stamt uit 1755 en heette oorspronkelijk „De Duinjager“.

Land van wind en water

Zo zal in de toekomst, als een historische droom werkelijkheid is geworden, het dorp aan de Zaanse Schans er uit zien. Althans, wanneer de eigenaren van de te restaureren huizen hun prijzen niet te hoog opdrijven. Revue liep alvast op de foto's vooruit en tekende op deze plattgrond de voertig gerestaureerde huizen reeds tussen de bestaande woningen in. Het wind- en landschap waar de wind, de wolven en het water onafscheidelijk met de bewoners zijn verbonden.

Op het ogenblik ziet de Zaanse Schans er zo uit. Achter de molen, die U rechts op de foto ziet, wordt nu gebouwd aan het historische Zaanse dorp.

Impressie van de Zaanse Schans in een artikel uit de Revu, 1965. [GAZ]

In 1956 werd de Bethlehemkerk in IJmuiden gebouwd naar een ontwerp van Jaap Schipper. [Forum 1957]

Biografieën

Jaap Schipper

Jacob Schipper junior (1915), zoon van een architect, was als architect niet alleen actief aan de Zaanse Schans. Na zijn opleiding aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam werkte hij bij de bekende architect W. van Tijen, waar hij betrokken was bij de wederopbouwplannen van Velzen en IJmuiden. Vanaf 1948 ontwierp hij in zijn eigen bureau, onder meer woningen, woonwijken, kerken en bejaardentehuizen.

Al in 1946 won hij de Prix de Rome, een ontwerpwedstrijd met in dat jaar als opgave het ontwerp van een kerk in het wederopbouwplan van Kralingen. Als beloning maakte Schipper samen met de winnaar van de tweede prijs, A. Nicolai, een reis door Italië, Noord-Afrika en Spanje. Het tweede deel van zijn prijs was de financiering voor een Nederlands plan. Dit gebruikte Schipper om zich verder te verdiepen in de problematiek van het behoud van Zaanse erfgoed, met het artikel in de *Zaende* en een ontwerp voor een Zaanse buurtje als resultaat. Dankzij dit plan wordt

Schipper nu beschouwd als geestelijk vader van de Zaanse Schans. Samen met met Cornelis de Jong was hij ook de 'huisarchitect' van de Schans. Hij was op allerlei manieren betrokken: als secretaris van Zaanse Schoon, als stedenbouwkundige, restauratiearchitect en als deskundig geweten. Zo zei Schipper in een interview in *Het Houtblad* van november 1995 over pakhuizen: 'Het mooiste is ze op hun huidige plek te laten staan. Is dat niet mogelijk, dan zouden wij graag zien dat ze worden verplaatst. Sommige kunsthistorici vinden zo'n verhuizing absurd, maar in de zeventiende eeuw gebeurde dit in de Zaanstreek bij de verkoop van molens en pakhuizen regelmatig. Waarom zouden wij dat niet doen, als we daarmee ons cultureel erfgoed kunnen bewaren?' (Ekkelenboom 1995)

Naar het schijnt heeft Schipper, inmiddels ver in de negentig, nog altijd ideeën voor de Schans. Zijn denken heeft grote invloed op de verschillende organisaties die zich met de Zaanse Schans bezighouden.

Het archief van Theo van der Koogh bevat veel stukken die het begin van Zaanse Schoon tot leven brengen. Job Duyvis, die rond 1946 en 1947 samenkomsten bijeenriep, stuurde de leden Ansichtkaartjes met daarop datum en tijdstip voor de volgende vergadering, in dit geval zelfs in bijzijn van de burgemeester. [GAZ]

Theo van der Koogh

Geboren Zaandammer Theo van der Koogh (1916-1983) was vanaf het prilste begin bij het behoud van Zaanse Erfgoed betrokken. Job Duyvis en Evert Smit vroegen hem bij hun initiatief 'Zaandaik moet Zaandaik blave' vanwege zijn kennis van de Zaanse houtbouw. In 1948 publiceerde hij enkele artikelen in *De Zaende* waarin hij de principes van de Zaanse bouwstijl uitlegde. Zijn kennis bracht hij in de praktijk toen hij in 1955 plaatsnam in de bouwcommissie voor de Zaanse Schans. Sinds het begin van stichting de Zaanse

Schans (1961) heeft hij de stem van Zaanse Schoon vertegenwoordigd.

Wegens gezondheidsredenen moest hij in 1977 stoppen met zijn werkzaamheden. Bij zijn afscheid kreeg hij een erepenning van de gemeente Zaanstad en sprak hij naar het schijnt zeer geëmotioneerd: 'Wat hier staat is meer dan we ooit hadden durven dromen. Niet mij moet een medaille worden gegeven. Die medaille komt alle werkers – en dat zijn er zoveel geweest – toe.'

In het kader van het 100-jarig bestaan van Albert Heijn in 1987, gaf Ahold de Schans een Oostzaanse boerderij cadeau. Aangezien het laatste exemplaar in zeer slechte staat was, werd De Jong gevraagd een replica te ontwerpen. [De Jong-de Herder 2004]

Cornelis de Jong

In 1963 werd Cornelis de Jong door Herman Janse aangedragen als tweede restauratiearchitect op de Zaanse Schans. Uit het archief blijkt een gezonde wisselwerking tussen hem en Schipper. Zo vulde De Jong Schippers ontwerp voor de uitbreiding met een tweede parkeerplaats en restaurant aan en zocht hij een historische onderbouwing voor de uitbreiding. Uit het boek *Cornelis de Jong, architectuur als ambacht*, dat de vrouw van De Jong schreef over zijn werkzame leven, doemt een ander beeld over de samenwerking op: Schipper zag De Jong als bedreiging en had hem er liever niet bij. Er bleef spanning tussen de twee; Schipper zou zelfs de monumentenzorg een paar keer op De Jong afgestuurd hebben.

In de jaren tachtig en negentig ontwierp De Jong een groot deel van de AC-restaurants met de herkenbare puntaken. Volgens De Jong waren de stolpboerderijen uit de Beemster de inspiratie voor deze ontwerpen. (Jansen 1999). Sinds zijn pensionering in 2003 wordt het architectenbureau in Middenbeemster door vier partners voortgezet.

Naast een groot aantal schilderijen van idyllische Zaanse landschappen en molenpanorama's, had Mars ook aandacht voor de industriële pracht die de Zaanstreek kende. [GAZ]

Frans Mars

Frans Mars (1903-1973) was onderwijzer, schilder en heemkundeambtenaar toen hij in 1947 werd gevraagd mee te werken met Zaans Schoon. Hij vertegenwoordigde een wereld aan nieuwe contacten en was op de hoogte van ontwikkelingen in het landschap en de monumentenzorg en daarmee een zeer waardevolle aanwinst. Mars was degene die in 1955 de naam 'Zaanse Schans' bedacht voor het te bouwen buurtje op het grondgebied waar de Zaankanters ooit vochten tegen de Spanjaarden.

Theo van der Koogh, vertegenwoordiger van Zaans Schoon bij stichting Zaanse Schans: 'Ongetwijfeld weet je van de windveren die het oude pand Weeshuispad Zandijk "sieren". Deze latere toevoeging, die aan het pand m.i. afbreuk doet, zou ik graag veranderd zien.' Mars heeft een behoorlijk aantal schilderijen van de Zaanstreek nagelaten, waarvan een aantal in het Zaans Museum wordt getoond.

Ondanks zijn slechte gezondheid was hij tot zijn dood in 1967 lid van Zaans Schoon. Dat hij zich tot in detail bezig bleef houden met de realisatie van de Zaanse Schans blijkt uit een brief die hij in 1966 stuurde aan

In 1972 bezocht koningin Juliana de Zaanse Schans, waar Metselaar haar rondleidde. [Woudt en Woudt 1991]

Dirk Metselaar

Al op zijn zesentwintigste werd Dirk Metselaar (1909-1975) gemeenteraadslid voor de SDAP. Na de oorlog was hij als wethouder voor de PvdA de stuwende kracht achter de uitbreidingen van Zaandam. Naast zijn wethouderschap was hij vanaf 1959 bij de bouwcommissie van de Zaanse Schans betrokken en werd hij in 1961 voorzitter van de indertijd opgerichte stichting de Zaanse Schans. Onder Metselaar werd de Zaanse Schans opgebouwd en kreeg de Schans vanaf eind jaren zestig een uitgesproken toeristisch profiel. Hij was degene die het initiatief nam tot folkloredagen, een sterkere nadruk op ambachten en toeristische voorzieningen als een tweede restaurant en parkeerplaats. Tot zijn dood in 1975 bleef Metselaar voorzitter van de Zaanse Schans. In de Zaandammer Achtersluispolder is de Dirk Metselaarhaven naar hem vernoemd.

Herman Janse

Subsidieverlening bestond bij de gratie van enthousiastelingen binnen de Rijksdienst voor Monumentenzorg, die de aanvragen van Zaanse Schoon en de gemeente Zaandam bij het ministerie ondersteunden en aanbevalen. Herman Janse was zo'n medewerker van de Dienst, een architect die de Schans een warm hart toedroeg en daarmee samenwerking bevorderde. In een lezing die hij op 24 oktober 1969 op de Houtdag, gehouden in Den Haag, hield beschreef hij de nieuwe authenticiteit zoals die vorm zou krijgen in de Zaanse Schans: 'U zoudt het een staalkaart kunnen noemen van de houtbouw van de Zaanstreek van de vroege 17de tot de 19de eeuw, compleet met hekjes, bruggen, schuurtjes en dergelijke, alles zo getrouw mogelijk vervaardigd naar oude gegevens, die door

een team van deskundigen steeds weer met niet-aflatende speurzin ter tafel worden gebracht.' Ook dat de woningen goed te bewonen waren en daarmee bewezen werd 'dat een oud houten huis zich bijzonder goed kan lenen voor bewoning in deze tijd' was voor hem een argument. In 1963 introduceerde Janse Cornelis de Jong als restauratie-architect voor de Zaanse Schans.

Naast zijn werkzaamheden bij de Rijksdienst heeft Janse een aantal boeken geschreven over architectuur, zoals *Houten huizen, een unieke bouwwijze in Noord-Holland*, (Zaltbommel 1970) en het bekende overzichtswerk *Bouwkundige termen*, samen met E.J. Haslinghuis (Leiden 1997).

SCHAALNIVEAUS ZAAANSE SCHANS

Panden Zaanse Schans

- 29 Pandnummer
- A Molnummer
- Begin 17de eeuw
- Tweede helft 17de eeuw
- Begin 18de eeuw
- Tweede helft 18de eeuw
- Begin 19de eeuw
- Tweede 19de eeuw
- Replica
- 20ste/21ste eeuw
- Bebouwing omgeving
- Tuin
- Overtuin
- Boom
- Plangrens BKP

Panden en molens

1. Pakhuis Vrede
Schansend 1
1721-1731
Oostzaan

2. Pakhuis De Lelie
Zeilenmakerspad 7
1789
West Zaan

3. Boerderij De Catharinahoeve/ De Haal
Zeilenmakerspad 5
replica uit 1987

4. Bakkerij In de Gekroonde Duyvekater
Zeilenmakerspad 4
1668
Zaandijk

5. Woonhuis
Zeilenmakerspad 3
midden 18de eeuw
Zaandam

6. Het Jagershuis
Zeilenmakerspad 2
1623 (oudste pand in de Zaanse Schans)
Zaandam

7. Woonhuis
Zeilenmakerspad 1
1734
Zaandam

8. Het huis van jufvrouw Albestel,
koopmanswoning
Kalverringdijk 10
18de eeuw
Koog aan de Zaan

9. Galerie Aan 't Glop
Kalverringdijk 21
ca 1630
Zaandam

10. Koopmanswoning
Kalverringdijk 8
ca 1750
Zaandam

11. Koopmanswoning d'Mol
Kalverringdijk 19
ca 1630
Zaandijk

12. Museum Noorderhuis
Kalverringdijk 17
ca 1650
Zaandijk

13. De Hoop op d'Swarte Walvis
Kalverringdijk 15
1717
Westzaan

13a. Vleethuis
Kalverringdijk 15
replica

14. Woonhuis
Kalverringdijk 13
ca 1800
Zaandam

15. Apotheek van Van Sante
Kalverringdijk 11
ca 1700
Zaandam

16. De Beschuitmand
Kalverringdijk 9
ca 1850
voor: Zaandam, achter: Koog aan de Zaan

17. Woonhuis
Kalverringdijk 7
Zaandam

18. Museumwinkel Albert Heijn
Kalverringdijk 5
ca 1820
voor: Zaandam, achter: Westzaan

19. Het Wevershuis / Museum van het Nederlands
Uurwerk, Kalverringdijk 3
eind
Assendelft

20. Theekoepel / Tingieterij
Kalverringdijk 1
tweede helft 18de eeuw
Westzijde Zaandam

21. De Harenmakerij
Zonnewijzerspad 1-2
werkplaats: 1673 / woonhuis:1743
Koog aan de Zaan

22. Arbeidershuisje
Zonnewijzerspad 5
begin 18de eeuw
Zaandijk

23. Kusterswoning
Zonnewijzerspad 6
ca 1650
Koog aan de Zaan

24. Woonhuis
Zonnewijzerspad 7
ca 1800
Zaandijk

25. Woonhuis
Zonnewijzerspad 8
tweede helft 18de eeuw
Zaandam

26. Woonhuis
De Kwakels 1
vroeg 19de eeuw
Zaandam

27. Scheepswerf Brouwer (schuur)
De Kwakels 2
eind 18de eeuw
Zaandam

27a. Scheepswerf Bakker (scheepshelling)
De Kwakels 2
bouwperiode onbekend
Zaandam

28. Het Jisperhuisje
De Kwakels 3
replica voor Floriande, sinds 2004 in Zaanse
Schans

29. Pakhuis De Vrede / Klompenmakerij
Kraaienest 4
Kopie Westzaanse

30. Pakhuis De Bezem
Kraaienest 1-2
17de eeuw
Wormerveer

31. Pakhuis De Kraai
Kraaiepad 1
19de eeuw
Wormerveer

32. Toiletgebouw en aanlegsteiger
rondvaart
Kalverringdijk

33. Zaanse Museum
Schansend 7
ca 1995

34. Verkade Paviljoen
Schansend 7
2009

A. Mosterdmolen De Huisman: 1786 en
1955 Zaandam
Schuur De Haan

B. Houtzaagmolen De Gekroonde
Poelenburg: 1869, 1904 en 1963, Koog aan
de Zaan

C. Verfmolen De Kat: 1664, 1781 en 1960
Kalverringdijk

D. Oliemolen De Zoeker: voor 1673,
verplaatst in 1968

E. Houtzaagmolen Het Jonge Schaap:
replica 2007

F. Doofpot molen De Os: 1663

G. Wipmolen Het Klaverblad: 2004

H. Oliemolen De Bonte Hen: 1693 en
woonhuis 1975, Zaanstreek

Landschap

De Zaanse Schans gezien vanuit het zuidwesten, 1975. [GAZ]

Relatie met het landschap

De Kalverpolder is een open cultuurlandschap, een veenweidegebied. De polderverkaveling volgt twee richtingen: vanuit de Zaan (B) en vanuit de Wormer (A). De verkaveling vanuit de Zaan is in oost-west richting en komt overeen met de verkaveling aan de overzijde van de Zaan. Deze verkavelingsrichting is goed te ervaren vanuit de Zaanse Schans, omdat de padenstructuur en de bebouwing hiervan zijn afgeleid.

Het rivierpanorama van de Zaan (C) heeft twee gezichten. Ten oosten van de Zaan, bij de Zaanse Schans, is de oever verdicht met de kleinschalige bebouwing aan de Kalverringdijk. Naar het noorden zijn de molenerven en is vanaf de Zaan de achterliggende Kalverpolder goed te ervaren. Het Jacob Visterrein ligt buiten de Zaanse Schans (maar valt binnen de molenbiotoop van de Bonte Hen).

Ten westen van de Zaan is een doorlopend lint van bebouwing tussen de Lagedijk en het water. Er zijn nauwelijks doorzichten. Het rivierpanorama heeft over het algemeen een informeel karakter van achterkanten van bebouwing en achtertuinen.

De Kalverringdijk (D) volgt de oever van de Zaan en heeft een grillig verloop. Langs de dijk ontstaan daardoor steeds wisselende perspectieven, met zichtlijnen naar de Zaan en de overkant, de Kalverpolder en de Zaanse Schans. Er is bebouwing op de dijk en onderaan de dijk. De bebouwing van de Zaanse Schans (B) langs de Kalverringdijk geeft geen doorzichten op de Zaan (tot aan de glop). Ten oosten aan de onderkant van de dijk, zijn er tussen de bebouwing af en toe open kavels met doorzichten naar het oostelijk deel van de Zaanse Schans (richting de schuren en het museum).

Zichtlijnen

De Zaanse Schans heeft bijzondere panorama's en zichtlijnen, die landschap, woonbuurt, molenpanorama, de Zaan en het omringende fabriekslandschap met elkaar in verband brengen. Door de openheid van het landschap ontstaat een sterke zichtrelatie tussen de verschillende landschappen: de Kalverpolder, het rivierpanorama, het dijklint en de Zaanse buurt.

De zichtlijnen maken de oude samenhang van nederzettingen in het landschap voelbaar. Maar ook het contrast met de moderne tijd (industrie en verstedelijking) is te ervaren. Het zicht vanaf de Kalverringdijk op de Leeghwaterweg met op de achtergrond molen de Ooievaar en de Duyvisfabriek is hier een dramatische illustratie van. De geschiedenis van de Zaanstreek wordt in een beeld duidelijk.

1. Panorama van de Kalverpolder vanaf de parkeerplaats van het museum. Hier zijn beide verkavelingsrichtingen van de polder te ervaren.
2. Zicht op de Kalverpolder en de verkavelingsrichtingen vanaf het parkeerterrein van het Zaans Museum.
3. Zicht vanaf de Kalverringdijk op de Zaanse Schans met de traditionele bebouwing van het Zaans buurtje en de moderne architectuur van het Zaans Museum en het Verkadepaviljoen.
4. Doorzichten tussen de Zaan en de Kalverpolder bij de molenerven aan de Kalverringdijk.
5. Rivierpanorama vanaf de Julianabrug, met de Gortershoek en de Zaanse Schans.
6. Zicht op de open kavels (Kwakels en Kraaienest), tussen de Kalverringdijk en het Schipperplein.
7. Zicht op molen De Ooievaar en de Duyvisfabriek aan de overkant van de Leeghwaterweg.

Contrasten

Het contrast tussen de Zaanse Schans en zijn omgeving is op veel plekken groot. Het maakt duidelijk dat de Zaanstreek verschillende bloeiperioden heeft gekend maar ook dat het een gebied is met een grote historische gelaagdheid, juist doordat in het fabriekslandschap allerlei restanten uit eerdere periodes overbleven. De Zaanse Schans is niet geïsoleerd van de buitenwereld, zoals het Openluchtmuseum.

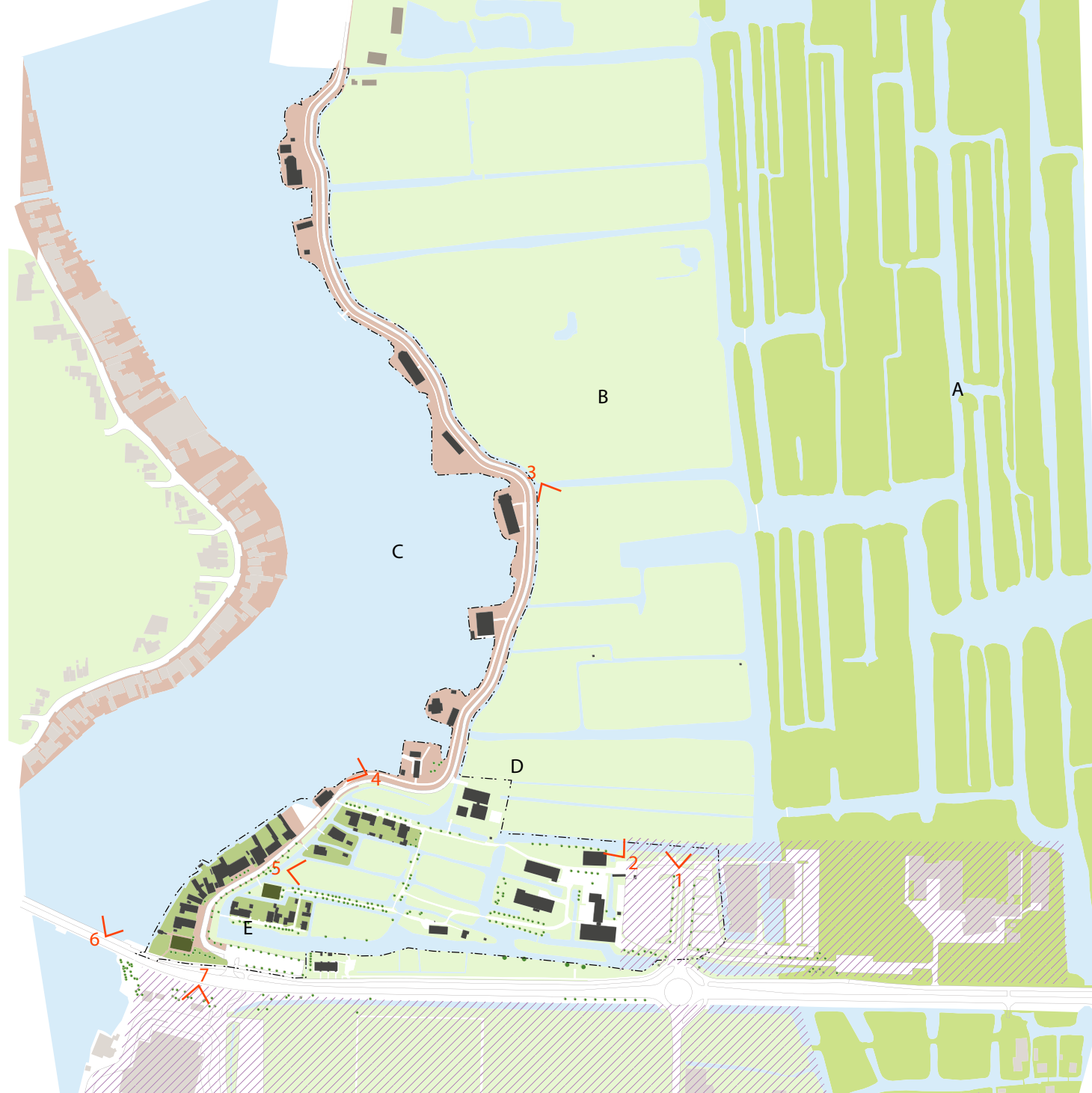
De belangrijkste contrasten:

8. Contrast met de Duyvisfabriek en molen De Ooievaar aan de overzijde van de Leeghwaterweg
9. Contrast tussen het lege landschap van de Kalverpolder en de bebouwing op de Zaanse Schans.
10. Contrast van het rivierpanorama, met in het westen een verdichte oever met een grote historische gelaagdheid en ten oosten een oever met uitsluitend historische bebouwing.
11. Contrast tussen de moderne architectuur van het Zaans Museum, het Verkadepaviljoen en het St. Michaellyceum en de historische bebouwing van de Zaanse Schans.

Daarnaast kent de Zaanse Schans een intern contrast:

12. Contrast tussen de grootschaligheid van de pakhuizen en de kleinschaligheid van het Zaanse buurtje ten oosten van de Zaanse Schans.

Cijfers en letters corresponderen met kaarten en foto's op pagina's 60-63

Landschap Zaanse Schans

- Kalverpolder verkaveling Oer-Wormer
- Kalverpolder verkaveling Zaan
- Dijklijn
- Historische bebouwing Zaanse Schans
- Moderne bebouwing Zaanse Schans
- Zichtpanorama
- Contrasterende elementen
- Bebouwing omgeving
- Tuin
- Overtuin
- Boom
- Plangrens BKP

N

Landschap

A. Kalverpolder: verkaveling vanuit de Zaan.

B. Kalverpolder: verkaveling vanuit de Wormer.

C. Rivierpanorama langs de Zaan met de Gortershoek (links) en de Zaanse Schans (rechts).

D. Rivierpanorama langs de Zaan met molens.

E. Kalverringdijk: molenerven

E. Zaanse Schans: woonbuurt

Panorama's

1. Zicht op de Kalverringdijk met de molenerven en de Kalverpolder vanaf het Zeilenmakerspad / parkeerplaats van het museum.

2. Zicht op de Kalverpolder vanaf de parkeerplaats bij het Zaans Museum. Beide verkavelingsrichtingen van de Kalverpolder zijn vanaf hier te ervaren.

3. Zicht vanaf de Kalverringdijk op het Zaans Museum en het Verkade Paviljoen en de schuren aan het Schipperplein.

4. Zicht op de overkant van de Zaan: de Gortershoek met de achterkanten van de bebouwing aan de Lagedijk.

5. Zicht over de onbebouwde kavels in de woonbuurt van de Zaanse Schans. Op de achtergrond zijn de boerderij Catharinahoeve, weidemolen de Hadel en pakhuis De Lelie te zien.

6. Rivierpanorama van de Zaanse Schans: van geconcentreerde bebouwing van het Zaans buurtje naar verspreide bebouwing van de molenerven.

Contrasten

7. Zicht op de overkant van de Leeghwaterweg: molen De Ooievaar en Duyvisfabriek.

8. Woonbuurt Zaanse Schans, met op de achtergrond molen De Ooievaar en de Duyvisfabriek.

9. Contrast tussen het lege landschap van de Kalverpolder en de bebouwing van de Zaanse Schans.

10. Rivierpanorama met de historisch gelaagde Gortershoek (links) en de 'stijkkamer' van de Zaanse Schans (rechts).

11. Moderne architectuur (Zaans Museum, Verkadepaviljoen, St. Michaellyceum) versus de historische bebouwing van de Zaanse Schans.

12. Grootchaligheid (pakhuisen, Zaans Museum, Verkadepaviljoen en St. Michaellyceum) versus de kleinschaligheid van het houtbouwreservaat.

Stedenbouw

De Zaanse Schans gezien vanuit het westen, 1974. [Aviodrome]

Structuur

De stedenbouwkundige structuur van de Zaanse Schans bestaat uit verschillende elementen: het patroon van wegen en paden, de verkaveling, korrelgrootte, oriëntatie van de bebouwing en de relatie met het landschap. De structuur is een simulatie van de kenmerkende ontwikkeling van de dorpslinten langs de Zaan (dijkbebouwing en zijpaden) op het 'authentieke' cultuurlandschap van de Kalverpolder. Er is een sterke en vanzelfsprekende ruimtelijke samenhang tussen de woonbuurt en het omringende landschap.

Het bepalend element van de Zaanse Schans is de Kalverringdijk. De meeste bebouwing van de Zaanse buurt ligt op of aan deze dijk. Dit zijn vooral de rijkere panden zoals koopmanshuizen. Naar het noorden (omgeving molen de Huisman) gaat het woonbuurtje over in een lint met molenerven en wordt de Zaan vanaf de dijk zichtbaar. Het einde van het molenensemble bevindt zich voorbij molen De Bonte Hen. De ontwikkeling van het Jacob Visterrein valt buiten de *Visie op de toekomst van de Zaanse Schans*.

De paden van de Zaanse Schans lopen vanaf de dijk de polder in. Dit is de plek voor arbeiderswoningen en (vervuilende) bedrijvigheid. De paden hebben aan een zijde bebouwing en verbinden de dijk met het later toegevoegde Schipperplein met pakhuizen. De Zaanse Schans wordt ontsloten vanaf de Leeghwaterweg, zowel aan de Kalverringdijk (langzaam verkeer, bewoners) als bij het Zaans Museum (bussen en auto's). De achterkant van de nederzetting is de belangrijkste toegang voor bezoekers. Via het Schipperplein en de Kwakels of het Zeilenmakerspad is de dijk te bereiken.

Onderdelen

De bebouwing is georiënteerd op achtereenvolgens de Kalverringdijk, de padenstructuur en het Schipperplein. Op de dijk en langs de paden bestaat een formele wereld van voorkanten en stoepen. Vanwege de ruime opzet van de woonbuurt (paden eenzijdig bebouwd, open kavels) is vanaf de paden en de dijk ook de informaliteit van tuinen en achtererven te ervaren. De Zaanoever heeft een informeel karakter, met tuinen en achterkanten van de huizen op de Kalverringdijk.

De groenaanleg is een wezenlijk onderdeel van de structuur. Hiertoe behoren het polderlandschap, de tuinen en overtuinen, bleekvelden, een enkele boomgaard en de beplanting op de dijk en langs de paden. Een niet-historische beplantingslaag is te vinden langs de Leeghwaterweg en om de parkeerplaatsen.

Sferen en fricties

Het ensemble van de Zaanse Schans is in vier sfeergebieden te verdelen (zie p. 70):

- het open cultuurlandschap van de Kalverpolder
- het molenpanorama langs de Kalverringdijk
- de woonbuurt met musea
- de schuren en loodsen rondom het Schipperplein

De overgang tussen de verschillende zones levert fricties op: het zijn onlogische plekken in het ensemble, ruimtelijk niet goed gedefinieerd en met een onduidelijk karakter. De frictiegebieden zijn:

- lege kavel hoek Kalverringdijk / Zeilenmakerspad
- Toilettencomplex aan Kalverringdijk tussen molen De Huisman en De Gekroonde Poelenburg.
- Catharinahoeve (kaasboerderij) naast molen De Hadel
- Pakhuizen concentratie aan het Schipperplein
- Parkeerterrein naast het Zaans Museum.

Structuur Zaanse Schans

- Leegwaterweg
- Kalverringdijk
- Padenstructuur
- Voorkanten
- Schipperplein
- Historische bebouwing Zaanse Schans
- Moderne bebouwing Zaanse Schans
- Bebouwing omgeving
- Tuin
- Overtuin
- Boom
- Plangrens BKP

Structuur

Leegwaterweg: schakel tussen de Zaanse Schans en de omgeving, hieraan liggen beide ingangen .

Kalverringdijk met molenerven.

Kalverringdijk met Zaanse buurtje.

Padenstructuur: Zonnewijzerspad, De Kwakels, Kraaienpad, Kraaienest, Zeilenmakerspad.

Padenstructuur: informele achterkanten.

Schipperplein: concentratie van pakhuizen in een niet-historische setting.

Onderdelen structuur
Zaanse Schans

- Kalveringdijk
- Padenstructuur
- Erven Kalveringdijk
- Erven padenstructuur
- Plein
- Parkeren
- Historische bebouwing
Zaanse Schans
- Overtuin
- Boom
- Water
- Plangrens BKP

Onderdelen structuur

Rivierpanorama Zaanse Schans (achtergevels, tuinen).

Gevelwand Kalverringdijk (voorkanten).

Gevelwand padenstructuur (voor- en achterkanten).

Groen: beplanting openbare ruimte, overtuinen en tuinen.

Groen: kenmerkende beplanting polderlandschap.

Parkeren: kleinschalig voor bewoners (west) en grootschalig voor toerisme (oost).

Sferen Zaanse Schans

- Open cultuurlandschap
- Molenlint
- Woonbuurt
- Schuren en boerderij
- Ruimtelijke frictiezone
- Onduidelijke overgangen
- Bebouwing Zaanse Schans
- Bebouwing omgeving
- Padenstructuur
- Tuin
- Overtuin
- Boom
- Plangrens BKP

Sferen

Open cultuurlandschap: Kalverpolder.

Ruimtelijke frictiezones

Overgang van Leegwaterweg naar Kalverringdijk: een niet helder gedefinieerde tussenwereld.

Toilettencomplex aan de Kalverringdijk en de Zaan.

Molenpanorama: Zaan, dijk, molenerven, Kalverpolder.

Zaans buurtje: zone voor bewoners en toeristen.

Schipperplein: schuren met toeristische voorzieningen.

Molen de Hadel naast kaasboerderij de Catharinahoeve.

Concentratie pakhuisen aan het Schipperplein.

Parkeerterrein voor bussen blokkeert het zicht op het ensemble.

Geïsoleerde ligging Scheepswerf en Jisperhuisje.

Gebouw en Erf

Het eerste huis van de Zaanse Schans, afkomstig van de Westzijde te Zaandam, 1959. [GAZ]

Verkavelingen

De gebouwen van de Zaanse Schans laten zien hoe de Zaanse bouwkunst zich van het begin van de zeventiende tot het begin van de negentiende eeuw ontwikkelde. De Schans bevat een diversiteit van types, functies en vormen. In beginsel zijn de gebouwen gekoppeld aan de locatie: koopmanswoningen aan de dijk, arbeiderswoningen langs de paden. Behalve een verscheidenheid aan woningen zijn er schuren, pakhuizen, molens, een boerderij, bruggen, etcetera. Er zijn zes functies, allemaal met elkaar verweven: musea, voorzieningen voor het toerisme, horeca, winkels, ambachtelijke bedrijven en wonen.

De locaties hebben ook een kenmerkende verkaveling en erfinrichting. De erven op de dijk hebben een stedelijker karakter dan de erven onderaan de dijk. Op de dijk zijn geen voortuinen en zijn de panden dicht op elkaar gesitueerd. De erven onderaan de dijk worden over de sloot, met prive bruggen bereikt. De woningen staan middenop de kavels en hebben een tuin rondom. Bijzondere elementen op de erven zijn een overtuin (Kalverringdijk), een boomgaard en bleekveldjes (paden).

Langs de paden zijn arbeiderswoningen te vinden, bescheiden in opzet en sober in uitwerking. De huizen staan direct aan het pad en hebben vaak een klein bleekveldje aan de overkant van het pad. Vergeleken met oude afbeeldingen uit de Zaanstreek valt het met de armoede van het Zonnewijzerspad en Zeilenmakerspad wel mee, niet alleen door de ornamentatie van de panden maar ook door de toevoeging van bijgebouwen achterop de erven.

De pakhuizen in de Zaanse Schans zijn afkomstig uit verschillende tijdsfases. Het zijn grote langwerpige schuren, die over het algemeen gebruikt worden als winkels en horeca. De locatie aan het eind van de zijpaden is (deels) historisch correct, maar de positionering van een aantal schuren rondom een plein is ongebruikelijk. Ook liggen niet alle schuren aan bevaarbaar water, zoals te verwachten zou zijn.

De molenerven aan de Kalverringdijk zijn opgebouwd als kleine ensembles van bedrijfsgebouwen met molens, pakhuizen en schuren. Kenmerkend voor de Zaanstreek is de vrije positionering van de ensembles aan dijk, water of pad. Momenteel gaan de erven van de Kalverringdijk schuil achter hekwerk en schuttingen.

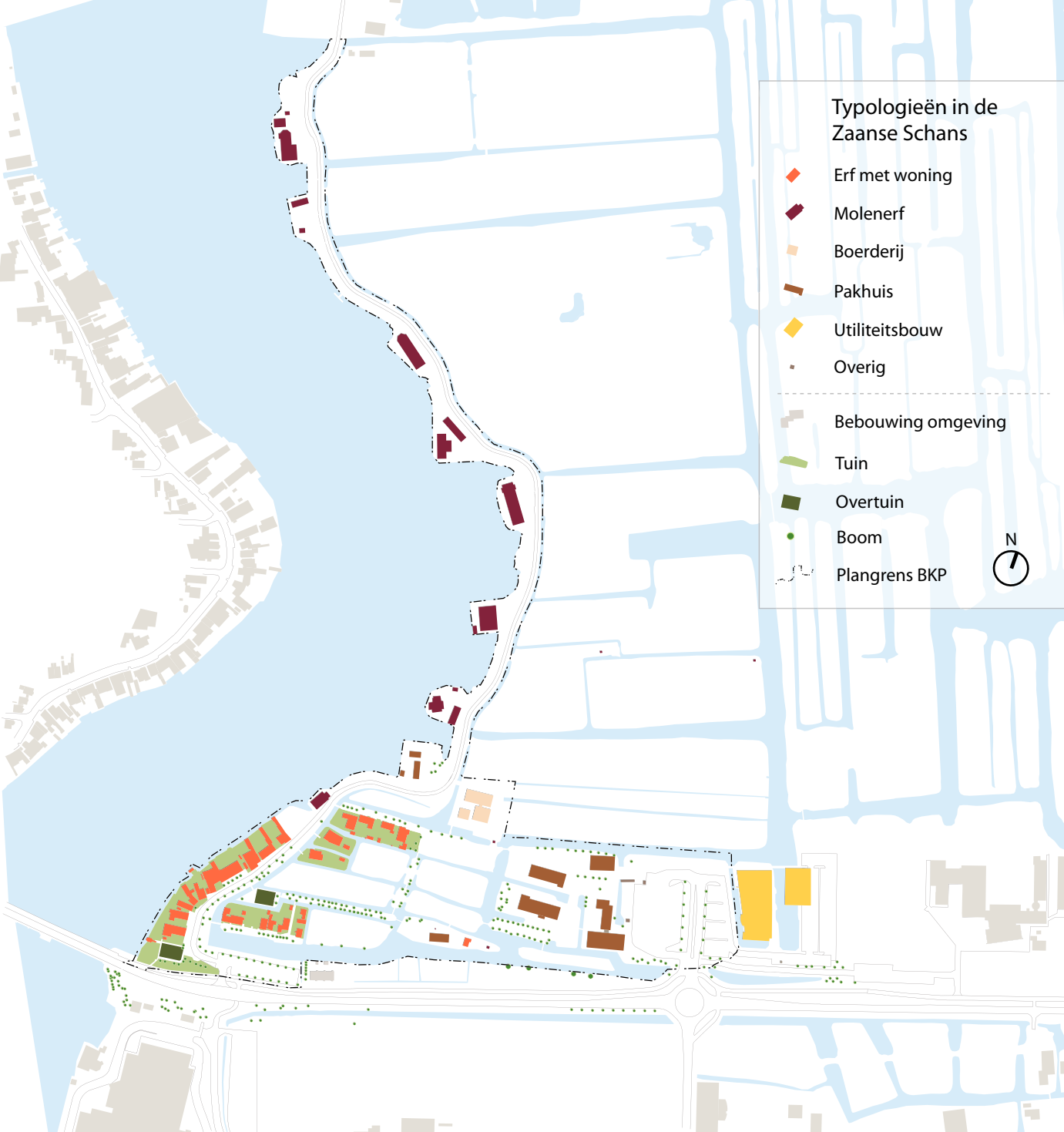
Omwille van het vreemdelingenverkeer en de recreatie kent de Zaanse Schans een aantal toevoegingen die niet thuishoren in het beeld van een Zaanse dorp van 1850. Deze toevoegingen zijn soms in een 'aangepaste' stijl gemaakt, zoals de parkeerautomaat, de fotoshoot, straatnaamborden en het toiletgebouw. Daarnaast zijn er ook toevoegingen die afwijken van de Zaanse bouwtraditie, zoals informatieborden, kunstwerken in de openbare ruimte en het Zaanse Museum.

Authenticiteit

De Zaanse Schans is ontstaan vanuit de ambitie om een authentiek Zaanse dorp te creëren met een getrouwe typologie en architectuur. Omdat slooppanden werden overgeplaatst, volgde bijna altijd een restauratie op de nieuwe locatie, waarbij - geheel in lijn met de toenmalige restauratiepraktijk in Nederland - soms ingrijpend in de eerdere toestand werd ingegrepen. Het doel was daarbij om de 'authentieke' vorm terug te

brengen, op basis van bouwhistorisch of iconografisch onderzoek, of op grond van de toenmalige inzichten over de Zaanse bouwtraditie.

Omdat verplaatsing en restauratie tegelijk plaats vonden is het moeilijk om de 'authenticiteit' van de Zaanse Schans te benoemen. Het heeft te maken met positionering, erfopbouw, historische bouwsubstantie, specifieke bouwgeschiedenis, lokale bouwtraditie, materialisatie, detaillering, geriefsaanpassingen en gebruik. Met deze nuance is het moeilijk om verplaatste gebouwen wel authentiek te noemen en replica's niet. Er is immers meer in het geding dan alleen de aanwezigheid van historische bouwsubstantie.

Typologieën in de Zaanse Schans

- ◆ Erf met woning
- ◆ Molenerf
- ◆ Boerderij
- ◆ Pakhuis
- ◆ Utiliteitsbouw
- ◆ Overig

- Bebouwing omgeving
- Tuin
- Overtuin
- Boom
- Plangrens BKP

N

Woningen op de Kalverringdijk: 'formele' wand met stoepen

Woningen onder de Kalverringdijk: eigen brug en vrije plaatsing op het erf.

Typologie

Erfinrichting langs de paden: kleine overtuinen en bleekvelden

Molens aan de Kalverringdijk: ensembles in de polder.

Boerderij onder de Kalverringdijk.

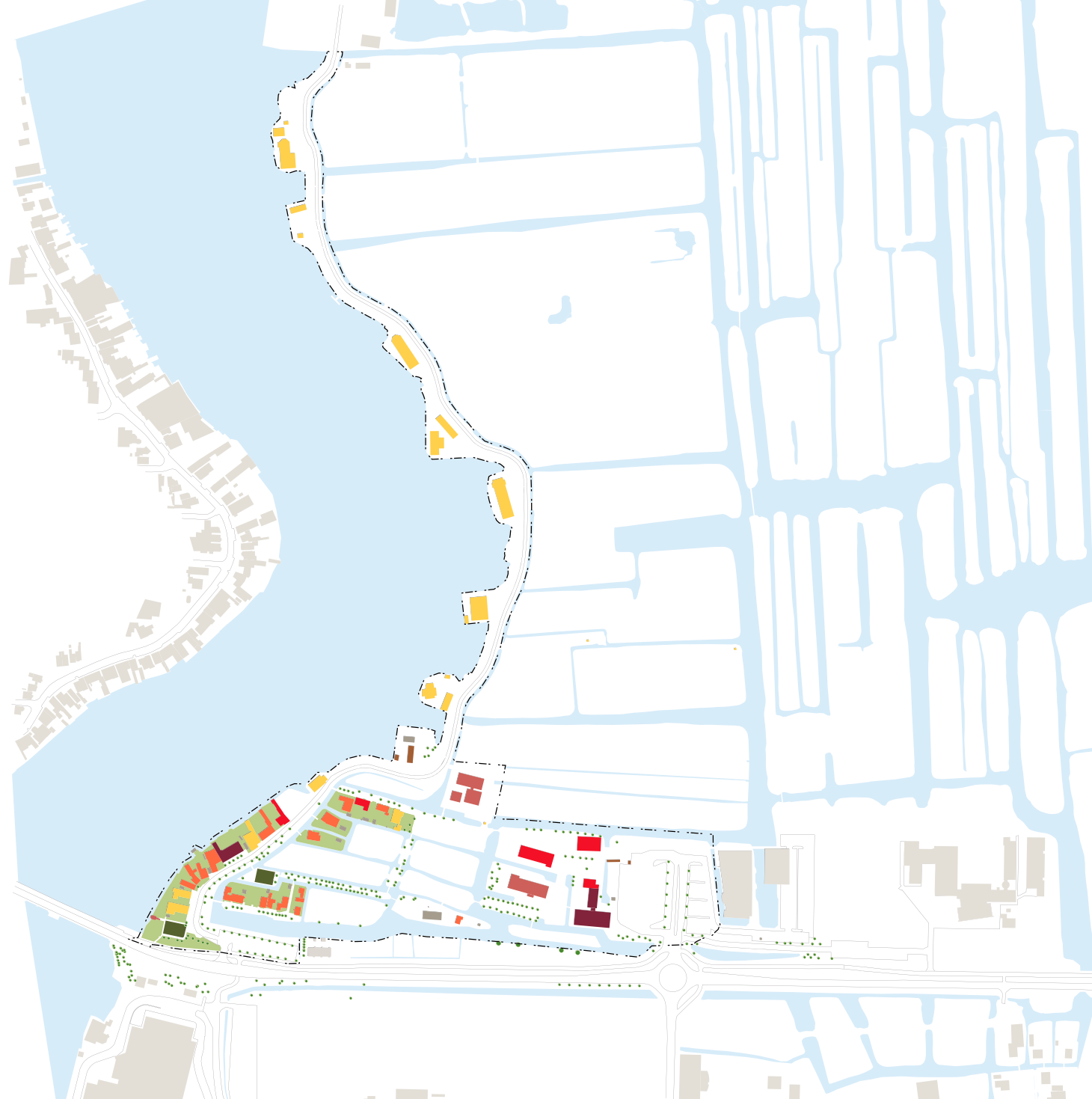
Pakhuizen aan de Schipperplein.

Overig: kiosken, toilethuisjes, kleine schuurtjes

Utiliteitsbouw: Zaans Museum

**Functies bebouwing
Zaanse Schans**

- Museum
- Service museum
- Winkels
- Ambacht
- Horeca
- Wonen

- Bebouwing omgeving
- Tuin
- Overtuin
- Boom
- Plangrens BKP

Functies

Molens: ambacht en toerisme.

Vreemdelingenverkeer: toiletten en kiosken.

Winkels: pakhuizen op het Schipperplein.

Ambacht: kaasmakkerij, klompenmakerij, tinnengieterij

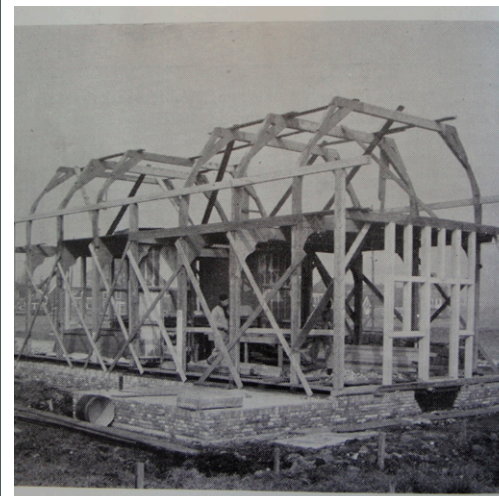

Restaurants: 'De Kraai' aan het Schipperplein en 'De Walvis' op de Kalverringdijk

Wonen: aan Kalverringdijk, Zeilenmakerspad en Zonnewijzerspad.

Authenticiteit: Monumenten voor en na verplaatsing (voorbeelden)

Vroeger: Ezelspad 13,
Zaandijk. [GAZ]
Nu: Zonnewijzerspad (achterzijde).

Vroeger: Noorderkerkstraat 7,
Zaandam. [GAZ]
Nu: Kalverringdijk 7.

Vroeger: Oostzijde 322-324,
Zaandam. [GAZ]
Nu: Kalverringdijk 8

Vroeger: Westzijde 10,
Zaandam. [GAZ]
Nu: Zeilenmakerspad 2

Replicabouw

Het Jisperhuisje, replica 2003.

Pakhuis De Vrede / klompensmakerij, replica 1984

Houtzaagmolen Het Jonge Schaa, replica 2007

Boerderij De Catharinahoeve, replica 1987

Toevoegingen

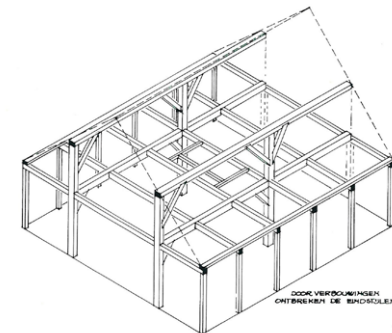
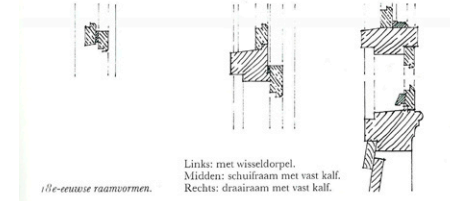
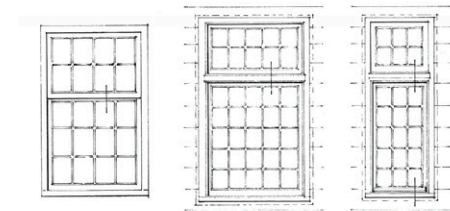
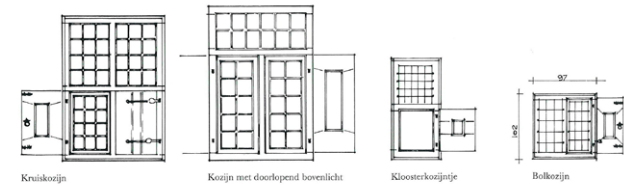
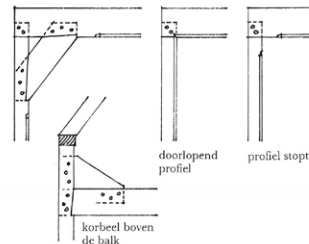
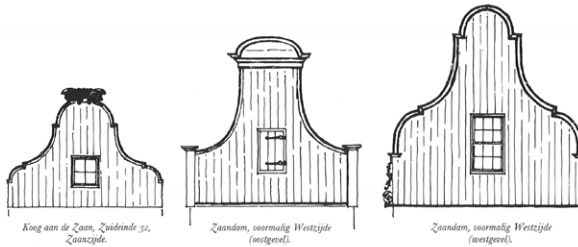
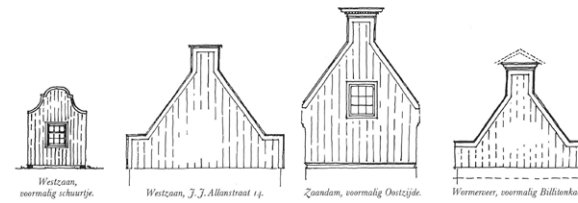
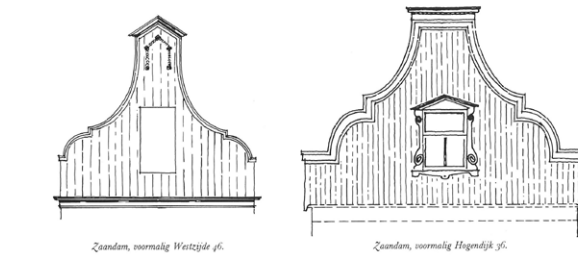
Contrast: Zaans museum en Verkadepaviljoen.

'In stijl': toilethuisje, kiosken, straatmeubelair.

Details en materialen

De houtbouw in de Zaanstreek komt voort uit een traditie. Niet de uniciteit van een enkel gebouw (als kunstwerk), maar de samenhang en de familiebanden van de gehele bouwproductie zijn bijzonder. Het gaat om een manier van doen, die inmiddels uitgebreid is gedocumenteerd, onder meer door A. Loosjes, J. Schipper en S. de Jong. Behalve om de vorm en de versiering kent de Zaanstreek een repertoire voor wat betreft materiaalverwerking en -toepassing, detaillering, kleurgebruik.

Waardering

Kwaliteiten landschap

- Herkenbare ruimtelijke eenheid (polder) met twee verkavelingsrichtingen: vanuit de Zaan (oost) en vanuit de Wormer (west), gescheiden door een pad,
- Open en waterrijk cultuurlandschap,
- Fijnmazig systeem van brede sloten en smalle kavels,
- Openheid en daardoor verre zichten,
- Voelbare dynamiek aan de oevers van de Zaan (molens, houtbouwreservaat), zichtrelaties tussen Zaan, Zaanse Schans en Kalverpolder,
- Landschappelijk contrast tussen de hoger gelegen Kalverringdijk en de Kalverpolder,
- Functie van weideland: koeien begrazen het gebied omdat het te nat is voor landbouw,
- Continuïteit van het cultuurlandschap, door de nabijheid van molens De Ooievaar en de Bleke Dood, alsmede de Gortershoek aan de overzijde van de Zaan,
- Wijds panorama met contrasten en tijdlagen, en daarbinnen de Zaanse Schans als 'stijlkamer'.

Knelpunten landschap

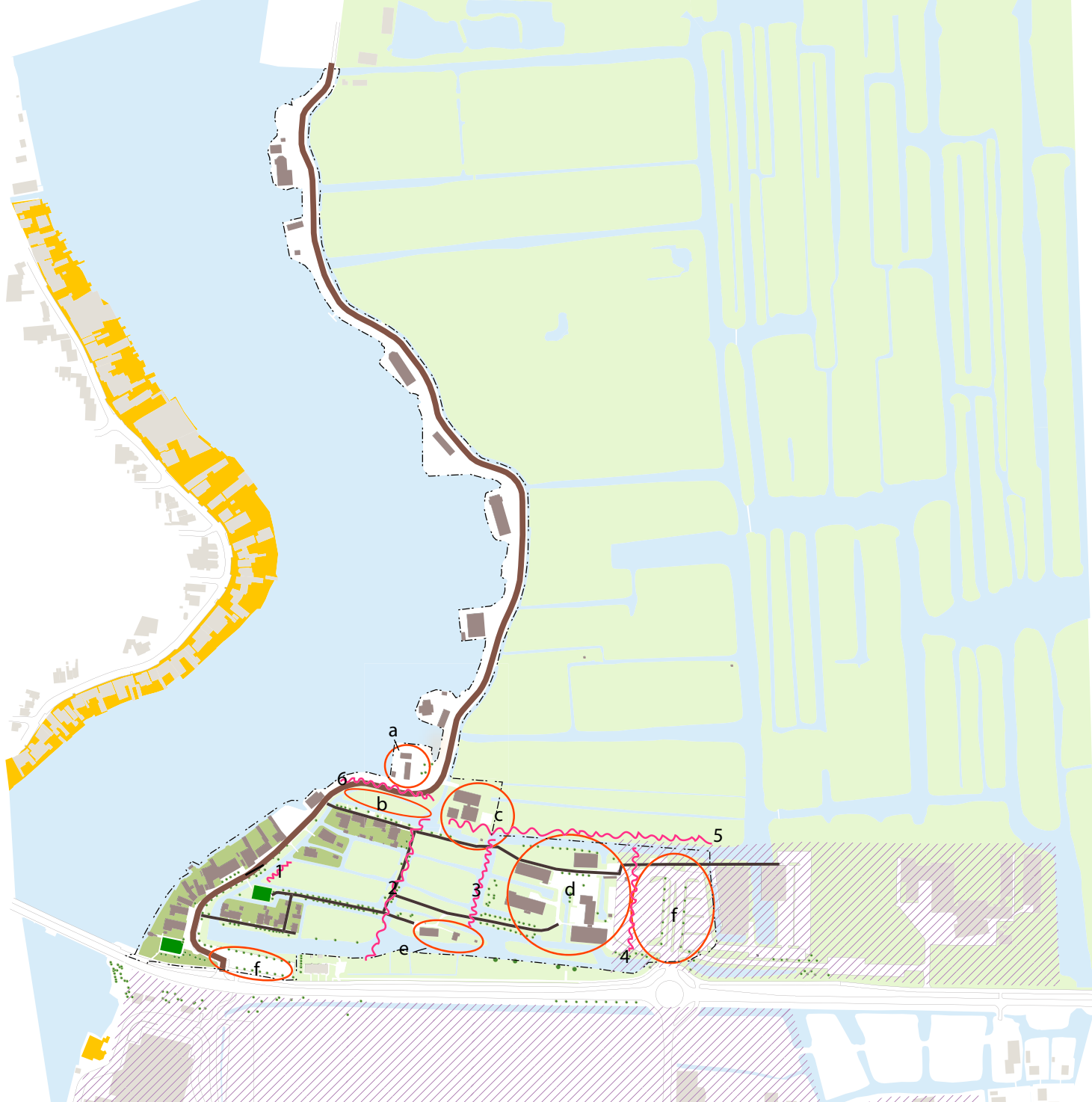
- Vervaging van het cultuurlandschap (weideland) door renaturalisatie (nieuwe natuur in de polder),
- Verstoring van het zich vanaf de Zaanse Schans naar de Kalverpolder door geleidelijke verrommeling: plaatsing van informatieborden en kunstwerken. De vloeiende overgang van de Kalverpolder naar de Zaanse Schans verhardt,
- Opgaand groen rondom 'detonerende' elementen (parkeerterrein, Leeghwaterweg) verhoudt zich niet tot landschapsinrichting en molenbiotopen.

Kwaliteiten stedenbouw

- Relatie tussen (ontworpen) structuur Zaanse Schans en het onderliggend landschap: Kalverringdijk als hoofdweg, met haaks hierop zijpaden die de verkaveling van de polder volgen,
- Consistentie in de uitwerking van de deelgebieden, wat betreft erfindeling en gebouwtypologie: aaneengesloten bebouwingsfront op de dijk, vrijstaande woningen onder aan de dijk (ontsloten met een loopbrug over de sloot en omgeven door een tuin), simpelere huizen langs de paden (informeel karakter door bleekvelden, overtuinen en achtertuinen),
- Samenhang van landschap, nederzetting, erven, gebouwen en details - samen levert dit een 'stijlkamer' op, die de Zaanstreek van rond 1850 verbeeldt,
- Kenmerkend profiel Kalverringdijk: rivier; achtertuin; bebouwing; dijkpad; sloot (brug); bebouwing onder aan de dijk; padenstructuur met bebouwing; kavels met agrarische bestemming; pakhuizen,
- Aanwezigheid van herkenbare sferen: open cultuurlandschap, historische woonbuurt en molenlint. Een enkele schuur aan het einde van de paden past ook in dit ensemble - maar de vorming van het Schippersplein met rondom toeristische pakhuizen en loodsen klopt niet,
- Kenmerkende open ruimten in het bebouwingslint aan de Kalverringdijk (glob) en tussen de achterpaden,
- Inrichting en materialisatie openbare ruimte.

Knelpunten stedenbouw

- Onduidelijke routing door de Zaanse Schans, bezoekers komen aan de achterzijde binnen,
- Verkeerscongestie, geparkeerde bussen blokkeren het zicht op de Zaanse Schans bij de belangrijkste entree.
- Frictiezones op de overgangen tussen de sferen, (1) op de Kalverringdijk tussen het bebouwingslint en de molens, (2) tussen de paden en het Schipperplein, (3) tussen het Schipperplein en het molenlint,
- Ontbreken van geslotenheid in het dorpsbeeld, door onbebouwde erven en een lage bebouwingsdichtheid langs de paden (enkelzijdig bebouwd). Invulling van braakliggende erven completeert het beeld van de dorpskom (manifest in de aanwezigheid van winkels en een herberg), zonder dat daarmee de kenmerkende openheid en de doorzichten hoeven te verdwijnen.
- Ontbreken van kenmerkende typologieën en functies.
- Schipperplein met de configuratie van loodsen, als grootschalig en ongepast element in de 'stijlkamer'. Functioneel leidt dit tot de 'degradatie' van de Zaan en de dijk van 'drager' tot 'achtergrond'.
- Grootschalige en contrasterende gebouwen op korte afstand van de Zaanse Schans (museum, lyceum, bedrijfsterreinen).
- Geïsoleerde ligging scheepswerf en Jispershuisje
- Verkeerde positionering boerderij de Catharinahoeve, bovendien verstoring van molenbiotoop De Hadel.
- Detonerend toiletgebouw op het ruimtelijk scharnierpunt van de Zaanse Schans.
- Verstoring beplantingslogica door opgeschoten 'schaamgroen' en verrommeling buitenruimte

Waardering Zaanse Schans

- Plangrens BKP
- Kalverpolder
- Waterstructuur
- Ankerpunten in omgeving
- Contrasterende elementen
- Kalverringdijk
- Padenstructuur
- Historische gebouwen Zaanse Schans
- Tuin
- Overtuin
- Boom

Knelpunten

- Onduidelijke Overgangen
- Ruimtelijke frictiezone

Waardering

Kwaliteiten gebouw en erf

- Samenhang tussen erfindeling, bebouwingstypologie, stedenbouw en landschappelijke inbedding.
- Redelijk consistente bebouwing per sfeer (locatie, indeling erf, gebouwtypologie),
- Functionele diversiteit: wonen, musea, ambachten, restaurants en winkels. Deze functie liggen verspreid - zonder de kenmerkende klustering van de stedenbouw geweld aan te doen.
- Streekeigen erfbeplanting, overtuinen, bleekvelden, stoepen en bruggetjes.

Knelpunten gebouw en erf

- Inconsistenties: gebouwen om Schipperplein, toilethuis, kaasboerderij, Jisper vissershuis,
- Detonerende erfafscheidingen (te hoog, te gesloten, afwijkende vormtaal). Dit speelt bij de achterzijde van woningen en bij de molens. De vrij gelegen molenerven veranderden in afgeschermdes enclaves.
- Schaalvergroting bijbouwen en overdadige verrijking kleinschalige arbeidswoningen langs de paden
- Ontbreken kenmerkende functies en types.

Kwaliteiten detaillering en materialen:

- Staalkaart Zaanse bouwen van de 17de-19de eeuw.
- Rijkdom en raffinement houtbouw, kleur, ornament

Knelpunten detaillering en materialen:

- Afvlakken materialisatie en detaillering (o.a. Jisperhuis).

Fricities

- Toilettencomplex.
- Lege kavel op de hoek van de Kalverringdijk en het Zeilenmakerspad.
- Plaatsing boerderij De Catharinahoeve en verstoring molenbiotoop De Hadel
- Clustering van pakhuizen op het Schipperplein.
- Geïsoleerde ligging van de Scheepwerf en het Jisperhuisje in de routing van de Zaanse Schans.
- Parkeerterreinen bij Zaanse Museum, Verkadepaviljoen en ingang Zaanse buurtje.

Moeilijke overgangen

- Lege kavel tussen de overtuin en het koopmanshuis op Kalverringdijk 8.
- Het pad Kraaijenest: ten oosten het Zaanse buurtje en ten westen het open landschap (onbestemdheid).
- Gebied tussen het open landschap en de pakhuizen op Schipperplein (verrommeling).
- Gebied tussen de pakhuizen op het Schipperplein en het parkeerterrein met het Zaanse Museum (congestie en verrommeling).
- Gebied tussen de pakhuizen en de Kalverpolder (verrommeling).
- Op Kalverringdijk tussen de woonbuurt en de molenpanorama (onbestemdheid en verrommeling).

Samengevat

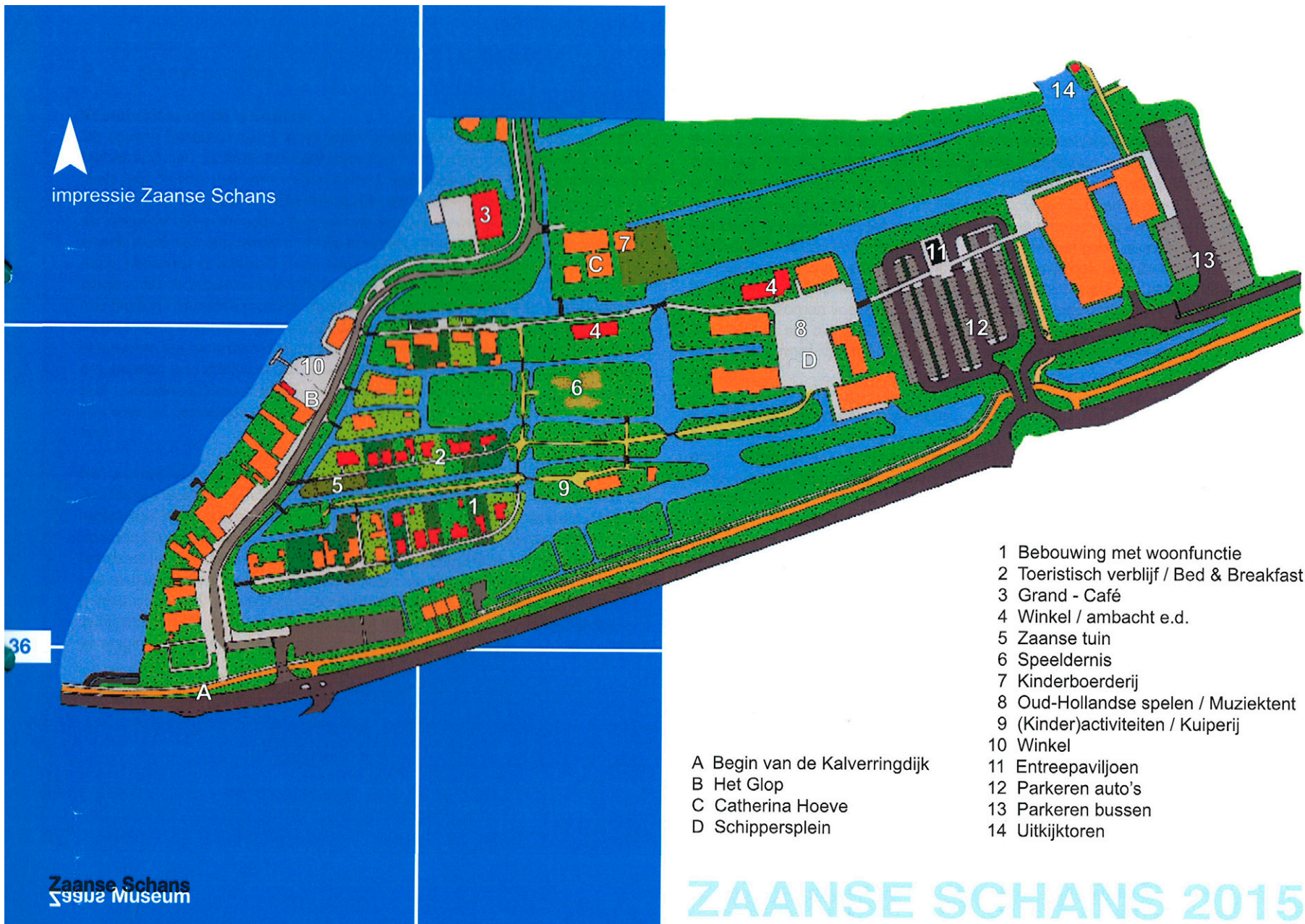
De vier schaalniveau's van de Zaanse Schans (landschap, stedenbouw, gebouw en erf en het detail) hebben een sterke samenhang, die de Schans geloofwaardig maken. De structuur volgt de verkaveling van de Kalverpolder en het verloop van de Zaan. De relatie met de omgeving gebeurt bestaat zowel uit overeenkomsten (historische gebouwen) als contrasten (harde overgangen industrielandchap). Deze relatie met het landschap is op sommige plekken aangestast door de plaatsing van objecten (kunstwerken/borden) die het zicht blokkeren en de overgang onnodig hard maken.

In de Zaanse Schans bestaan ongedefinieerde gebieden met een onduidelijke functie/plek, onlogische typologie of abrupte overgangen. De hoofdentree bevindt zich aan de achterkant van het ensemble. Typologisch klopt de aanleg van een plein aan het einde van de paden niet, ook de situering van de schuren is niet historisch verantwoord. De overgang van de woonbuurt naar het molenlint langs de Kalverringdijk strookt met de oude Zaanse structuren, ware het niet dat de overgangzone niet klopt (gebied tussen De Huisman en De Gekroonde Poelenburg).

Voor de toekomst is het de uitdaging om de kwaliteiten op alle schaalniveaus te behouden en waar mogelijk de onlogische details, fricties en ongedefinieerde overgangen weg te nemen.

RICHTLIJNEN

Situatietekening horend bij de visie Zaanse Schans 2015, 2009.

Zaanse Schans 2015

Visie op de toekomst van de Zaanse Schans

In het Aanpakplan Toerisme Zaanstreek (2007) heeft de Zaanse Schans de rol gekregen van aanjager van de toeristische ontwikkelingen. Toerisme is belangrijk voor de regio en de Zaanse economie. De Zaanse Schans is een 'typisch Hollands' product, belangrijk voor de toeristische aantrekkingskracht van de regio. De nabijheid van Amsterdam maakt de Zaanse Schans een aantrekkelijke bestemming voor buitenlandse en Nederlandse toeristen. Deze aantrekkingskracht wil de Zaanse Schans in de toekomst blijven houden, door de Zaanse Schans te blijven ontwikkelen en meerdere doelgroepen te bereiken.

De stichting Zaanse Schans werkt samen met andere belanghebbenden aan de realisatie van de toekomstvisie 2015. De doelstellingen:

- vergroting van de toeristische aantrekkingskracht en verlenging van de verblijfsduur van de bezoekers door versterking van het Holland Classic product, nieuwe attractieve product-marktcombinaties en verruiming van het aanbod aan activiteiten en evenementen.
- Versterking van de knooppunt- en transferfunctie van de Zaanse Schans binnen het toeristische netwerk voor de Zaanstreek en de regio.
- Duurzaam behoud van het cultuurhistorisch erfgoed op de Zaanse Schans.

In de visie brengt de Zaanse Schans voortaan op een eigentijdse en aansprekender manier de geschiedenis van de Zaanstreek tot leven. Hiermee is al begonnen

door aandacht te besteden aan het industriële erfgoed en de Zaanse tradities in het Verkade Paviljoen en het Zaanse Museum. Het idee is dat er meer functies op de Zaanse Schans komen: horeca, bed & breakfast, presentatie- en atelierruimte, almede speelvoorzieningen voor kinderen. Dit vraagt om het toevoegen van nieuwe gebouwen en de herinrichting van gebieden (zie schets op de linkerpagina).

Volgens de visie wordt het dorp als volgt uitgebreid:

- verlengen Zonnewijzerspad, toevoegen woningen,
- bebouwen lege kavel tussen overtuin en Kalverringdijk 8 ten behoeve van een toeristische verblijf / bed & breakfast met een Zaanse tuin,
- deels bebouwen van het weidegebied tussen de woonbuurt en het Schipperplein met vakantiewoningen, bestemmen van open gebied tot speeldernis,
- toevoegen van een winkel/ambacht aan het Zeilenmakerspad,
- bouw kuiperij bij de scheepswerf en het Jisperhuisje - toevoeging nieuw gebouw voor een winkel/ambacht en een muziektent bij het Schipperplein,
- nieuw entreepaviljoen op het parkeerterrein, verplaatsen van bussen naar de achterzijde van het Verkadepaviljoen
- plaatsing uitkijktoren aan het pad dat op de grens ligt van de twee verkavelingsrichtingen van de Kalverpolder,
- toevoegen van een winkel vlakbij de steiger in het glop en plaatsing Grand-Café i.p.v. toiletgebouw.

Het beeldkwaliteitsplan heeft tot doel om een toetsingskader voor de stedenbouwkundige uitwerking van de visie Zaanse Schans 2015 te bieden. Dat betekent dat de vraag of de Zaanse Schans kan veranderen niet aan de orde komt. Het gaat er om hoe de veranderingen en ambities uit het visiedocument zijn in te passen met behoud (en liefst ook versterking) van beeldkwaliteit, historische consistentie en geloofwaardigheid van de Zaanse Schans.

Input stakeholders

Samenvatting reacties bijeenkomst oktober 2009:

Opzet Zaanse Schans:

- Het 'terug-in-de-tijd-gevoel' is de kracht (ZM),
- Over Schipper: 'Misschien niet wettelijk afdwingbaar, maar er rust op de Zaanse Schans een soort auteursrecht' (ZE),
- Zaanse Schans vormt, hoewel kunstmatig in opzet, een eenheid met landschap en Zaan. Voorkomen moet worden dat die eenheid wordt doorbroken (ZD),
- Openbaar gebied, onderdeel van de gemeente (ZD)
- Woon- en werkgebied, geen museum (ZD).

Verrommeling Zaanse Schans:

- Eigentijdse en commerciële uitbreidingen (ZM),
- Photoshop, toiletgebouw, Schipperplein(ZE)
- Entree klopt niet, hoort aan Kalverringdijk (ZE)
- Molenbiotopen onder druk door oprukkend groen (ZM).

Toekomst Zaanse Schans:

- Dorp 'spannender' maken, routing verbeteren, zodat bezoekers langer rond kunnen blijven dwalen (ZE),
- Eventueel uitbreiding Zonnewijzerspad en Zeilenmakerspad. Voorkeur voor missende typologieën, bij uitzondering 'authentiek gemaakte replica's' (ZE),
- Integraal plan toerisme Zaanstreek (ZE),
- De Schans is te klein om andere tijdslagen toe te voegen (ZE),
- Er is ruimte voor nog een molen, bijvoorbeeld verplaatsen De Ooievaar + drietal loodsen (ZM).

- Bouw 'replica' timmerfabriek Het Tafelement op Jacob Visterrein (ZM)
- Afwentelen andere ontwikkelingen op gebied ten zuiden van de Leeghwaterweg (ZM)
- Analyse schaalniveaus en waardering van verschillende gebieden als kader voor landschapsbehoud (ZD)

Authenticiteit Zaanse Schans:

- Authenticiteit is de succesfactor (ZD)
- Ontwikkel toelatingscriteria voor gebouwen (ZD)
- Bouwen in stijl, het is een stijlkamer met een sterke ruimtelijke eenheid (ZE)
- Authenticiteit = geen replicabouw of eigentijdse toevoegingen, alleen herbouw van echte panden (ZM),
- Replicabouw is onder voorwaarden mogelijk, mits authentiek gebouwd en op de juiste plek gezet. Daarbij vooral panden die passen in het ensemble maar nog ontbreken en de (typologische) diversiteit van de Zaanse Schans vergroten (woningen, werkplaatsen ambachtslieden, schuilkerk; zie Westzijderol) (ZE),

Landschap Zaanse Schans:

- Borg harde grenzen tussen landschap en bebouwing (ZE),
- Zuidwesten bebouwd, noordoosten open houden (ZE).

ZE = Vereniging Zaanse Erfgoed

ZM = Vereniging Zaanse Molen

ZD = Stichting Zaan en Dijk

Samenvatting reacties bijeenkomst januari 2010:

Gezamenlijke reactie ZE, ZM en ZD:

- Oneens met veronderstelde gebrek aan beslotenheid; openheid en doorzichten zijn belangrijke kenmerken.
- Replicabouw niet op voorhand afwijzen, maar eisen stellen aan materialisatie en detaillering,
- Geen fabrieken of op fabriekspanden lijkende gebouwen, behoud het zuiver historische beeld tot 1850, vermenging is elders voldoende waar te nemen,
- Het is gevaarlijk om de kwetsbare balans tussen wonen/werken en toerisme te doorbreken,
- De open erven aan de Kalverringdijk en ten noorden van Zonnewijzerspad niet bebouwen, ze zijn beeldbepalend,
- Iedere verstoring van molenpanorama (tussen De Huisman en Jacob Visterrein) is verwerpelijk.
- Laat geen ruimte open voor ongewenste programma's, voorkom verstoring van de kwetsbare balans.

Reactie Islant, namens stichting Zaanse Schans:

- Geef planbegrenzing aan, definieer heel precies het concept en het 'verhaal' van de Zaanse Schans, concretiseer ontwikkelingsrichtlijnen,
- Kader voor open middengebied (tussen de Zaanse buurt en het Schipperplein) en relatie van Zaanse Schans met Zaanse Museum ontbreekt,
- Meer precisie nodig in zichtlijnen, sfeergebieden, frictiepunten, waardering en de conceptuele uitgangspunten voor de richtlijnen.

Richtlijnen

De plangeschiedenis (pp 7-51) laat zien hoe de Zaanse Schans is opgebouwd als spiegel van het leven in de Zaanstreek in de preïndustriële tijd. De Zaanse Schans vertelt het verhaal over deze periode en maakt het voor een uiteenlopende doelgroep beleefbaar. Ruimtelijk heeft dit uitgangspunt geresulteerd in een opzet die getrouw en geloofwaardig is op de schaal van achtereenvolgens 1. het landschap (Kalverpolder), 2. de stedenbouw (dijklint met dwarspaden), 3. de erven en gebouwen (verplaatste monumenten) en 4. de materialisatie, detaillering en het kleurgebruik (restauraties). De geloofwaardigheid schuilt in de kracht van het verhaal over de preïndustriële tijd en de consistentie van de ruimtelijke uitwerking: zo had de (kunstmatig geschapen) Zaanse Schans er uit kunnen zien rond 1850.

Uit de plangeschiedenis blijkt tevens dat de ruimtelijke opzet van de Zaanse Schans sinds de jaren zestig enkele malen is bijgesteld en aangevuld. Dit leverde ten dele een verrijking op en ten dele verrommeling en verarming (zie de knelpunten in de waardering, pp 82-85). De vraag hoe het verhaal van de Zaanse Schans aan wisselende doelgroepen (streekbewoners, dagrecreanten en toeristen) kan worden verteld, is sinds de begintijd steeds belangrijker geworden.

De Zaanse Schans is geen museum achter een hek, maar een bijzondere buurt van Zaanstad. Er wordt gewoond en gewerkt en er komen toeristen en recreanten. Als deel van de stad en het stedelijk leven kan de Zaanse

Schans per definitie niet statisch zijn. De Schans verandert mee met maatschappelijke opvattingen en met de behoeften van bewoners, recreanten en toeristen. Of de Zaanse Schans veranderingen kan opnemen is niet aan de orde in dit beeldkwaliteitsplan, wel hoe dit kan zonder het concept (een afspiegeling van het leven in de Zaanstreek in de preïndustriële tijd) geweld aan te doen. De richtlijnen zijn verdeeld in ontwikkelingsrichtlijnen (toetsingscriteria voor veranderingen) en behoudsrichtlijnen (toetsingscriteria voor het behoud van bestaande kwaliteiten). Bij toetsing van het stedenbouwkundig plan dienen alle behoudsrichtlijnen gevolgd te worden en de ontwikkelingsrichtlijnen zover van toepassing.

Met de ontwikkelingsrichtlijnen geeft het beeldkwaliteitsplan een kader voor vijf mogelijke vormen van verandering. Een stedenbouwkundig plan zal doorgaans verschillende van de vijf opties bevatten, maar van een volgordelijkheid of prioritering is geen sprake. Het gaat om het toetsen van wat de gevolgen van verandering zijn. Er wordt gekeken naar de bestaande situatie, naar eventuele toevoegingen in lijn met de eerder ontwikkelde ruimtelijke concepten, en het mogelijk introduceren van nieuwe concepten. In de Zaanstreek lopen de meningen uiteen over de welke opties mogelijk of wenselijk zijn, zoals blijkt uit de reacties op de concept richtlijnen (zie p. 88). Het beeldkwaliteitsplan dient niet om deze keuzen te maken (bijvoorbeeld ten aanzien van het al dan niet introduceren van gebouwen uit de overgangperiode

naar de industriële tijd). Het gaat er om het geven van een kader om dergelijke keuzen te verantwoorden – gegeven de opzet van de Zaanse Schans als een ‘stijkkamer’ die een afspiegeling vormt van het leven in de Zaanstreek in de preïndustriële periode. De geloofwaardigheid van de Zaanse Schans is op zich niet in het geding wanneer incidenteel zou worden verwezen naar de nadagen van deze periode. Wel komt de geloofwaardigheid van de ‘stijkkamer’ onder druk te staan wanneer zou worden gekozen voor bijvoorbeeld eigentijdse houtbouw – in een poging om de identiteit en houtbouw van de Zaanstreek te actualiseren. Dergelijke experimenten zijn interessant, maar lijken niet te passen in het concept van de Zaanse Schans als een cultuurhistorisch reservaat.

Ontwikkelingsrichtlijnen

1. Opschonen:

Draagt een plan bij aan het corrigeren van ontwikkelingen die het concept van de Zaanse Schans hebben verstoord? Hierbij valt te denken aan: het wegnemen van frictiepunten en het verminderen van verrommeling (zoals het dichtslibben van de openbare ruimte, de verharding van erfafscheidingen, ongedefinieerde overgangszones en niet-historisch verantwoorde bebouwing).

Voorbeelden (zie ook: waardering, pp 82-84):

- Entree aan de Kalverringdijk belangrijker maken (bijvoorbeeld door hier in- en uitstaphalte voor toeristenbussen te maken),
- Parkeerterrein voor het Zaanse Museum opschonen en

herontwerpen. Suggestie: keuzeplein met een historisch gezicht als entree van de Zaanse Schans (molen?), openheid naar het landschap en de aanwezigheid van de moderne tijd in de vorm van het museum; het parkeerterrein hoort bij het museum (moderne tijd) en maakt scherpe overgangen naar het landschap en de 'stijlkamer'.

- Blokkades in zichtlijnen wegnemen, zicht op het landschap niet vertroebelen met objecten,
- Erfafscheidingen heroverwegen / herontwerpen,
- Openbare ruimte opschonen (toegevoegde objecten, kunst en niet-streekeigen groen)
- Groenplan in lijn met idee van authenticiteit brengen (deel van een historisch cultuurlandschap: dorp en polder).
- Ongedefinieerde overgangszones herontwerpen

Richtlijn:

Nieuwe initiatieven verbeteren, corrigeren en versterken het concept van de Zaanse Schans als getrouwe afspiegeling ('stijlkamer') van het leven in de Zaanstreek in de preindustriële tijd.

Verrommeling en dichtgezette zichtlijnen: erfafscheidingen bij de molenerven aan de Kalverringdijk

Onduidelijke entree: de eerste indruk van bezoekers wordt gevormd door een rij geparkeerde bussen.

Frictiezone: toiletcomplex op voormalig terrein meelfabriek De Haan.

2. Afmaken concept:

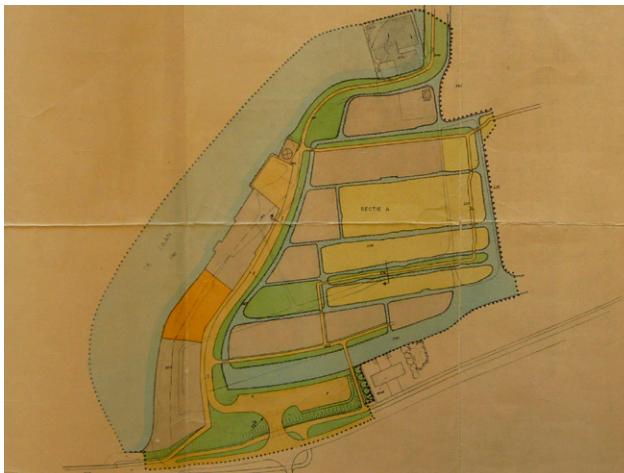
De concepten voor de Zaanse Schans uit de periode 1955-1975 laten zien dat in de gesimuleerde ruimtelijke structuur van de Zaanse Schans plaats was voor een keur aan gebouwen en typologieën. Vanwege de beperkte financiën en de beperkte beschikbaarheid van in het concept passende slooppanden is een deel van dit bebouwingspotentieel nimmer ingevuld. Er bestaat, onder stricte voorwaarden, ruimte voor bebouwing binnen de bestaande ruimtelijke opzet van de Zaanse Schans - die het concept kan versterken en de historische geloofwaardigheid kan vergroten.

Voorbeelden:

- Afmaken Zeilenmakerspad, Zonnewijzerspad.
- Toevoegen bebouwing ten noorden van het Zeilenmakerspad
- Bebouwen open erven aan de Kalveringdijk
- Herontwikkelen eerste parkeerterrein
- Herontwikkelen erf vml. Meelfabriek De Haan

Richtlijn:

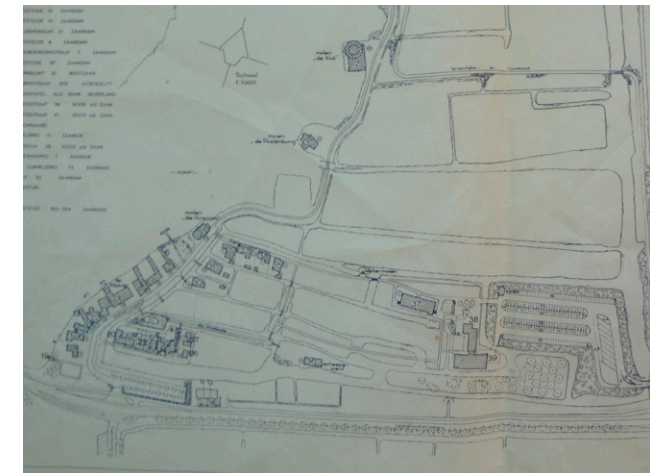
Nieuwe initiatieven vullen het concept van de Zaanse Schans als getrouwe afspiegeling ('stijlkamer') van het leven in de Zaanstreek in de preïndustriële tijd aan. Verdichting (bebouwen van open erven) en toevoeging (extra paden) verstoort de openheid van de Zaanse Schans niet. Dat betekent: behoud van kenmerkende doorzichten en de ruimtelijkheid in het gebied. Nieuwe ontwikkelingen zijn getrouw (structuur, verkaveling, vorm, uitwerking, etc.) en historisch verantwoord (voorzien van onderbouwning en referenties). Het gaat om de goede gebouwen op de juiste plek. Toevoegingen versterken de samenhang en de typologische diversiteit van de Zaanse Schans.

Uitbreidingsplan Zaanse Schans, 1955. [GAZ]

Stedenbouwkundige opzet Zaanse Schans, 1961. [GAZ]

Uitbreidingsplan Zaanse Schans, 1975. [GAZ]

3. Transformatie:

Nieuwe ontwikkelingen zijn gedeeltelijk mogelijk zonder verandering van de bestaande beeldkwaliteit, door het gebruik van gebouwen te veranderen. Dit kan door herbestemming van bestaande panden of door het plaatsen van nieuwe panden (zie: afmaken concept, p 91) en deze een andere bestemming te geven.

Voorbeelden:

- Café of musea in woonpanden
- Toeristische voorzieningen of grand café in molenschuur
- Kleinschalige bed/breakfast aan huis

Richtlijn:

Programmatische transformatie respecteert de bestaande ruimtelijke kwaliteit. Historische vorm blijft intact. Er blijft sprake van een balans tussen wonen en toerisme op de Zaanse Schans.

Toeristische programma's in historische gebouwen.

4. Afwentelen naar de omgeving:

De programmatische vernieuwing van de Zaanse Schans als bestemming voor toerisme, dagrecreatie en ontspanning hoeft niet noodzakelijkerwijs volledig binnen de grenzen van de Zaanse Schans te worden gerealiseerd. Afwenteling naar de omgeving kan de Zaanse Schans verbreden, verrijken of vernieuwen - zonder dat het 'laadvermogen' van het ensemble wordt overschreden. Bovendien kan de ambitie dat de Zaanse Schans geen geïsoleerd museum is maar een onderdeel van de stad verder worden waargemaakt.

Voorbeelden:

- Cruiseterminal, lang parkeren, parkeren voor bussen, bed & breakfast / verblijfsaccomodaties onderbrengen ten zuiden van de Leeghwaterweg.
- Ontwikkelen locatie aan de Zaan achter de Duyvisfabriek,
- Programmatische link met Gortershoek, Haaldersbroek
- Aanhaken op de fietsroute door de Zaanstreek

Haaldersbroek.

Richtlijn:

Programmatische toevoegingen en uitbreidingen van de Zaanse Schans versterken de programmatische en ruimtelijke relatie met de omgeving.

Doel: van een consistent verhaal van de Zaanse Schans naar een consistent verhaal van Zaanstreek - waarin verschillende tijdslagen en 'stijlkamers' in verband met elkaar worden gebracht.

Gortershoek.

5. Oprekken van de tijd:

De Zaanse Schans is een spiegel van het leven in de Zaanstreek in de preïndustriële tijd. Als einddatum wordt 1850 aangehouden - hoewel er nooit een 'authentieke' toestand of een 'eindbeeld' heeft bestaan. Sinds het industriële landschap musealiseert kent de Zaanstreek twee belangrijke historische lagen: de tijd van houtbouw en molens, en de tijd van fabrieken en industrialisatie. De overgangsfase van windmolens naar fabrieken is grotendeels verdwenen uit de Zaanstreek. Het is mogelijk om de tijdsgrens van de Zaanse Schans iets op te rekken, zonder de intrinsieke betekenis van de Zaanse Schans ('stijlkamer' van de preïndustriële tijd) te verliezen. De reden hiertoe kan zijn om de 'missing link' in het historische verhaal op te nemen in de 'stijlkamer'. Bovendien kunnen er programmatische (Zaanse Schans opnemen in routes industrieel erfgoed) of historische overwegingen meespelen (het contrast en momenten van verandering als historisch gegeven opnemen).
NB: lokale erfgoedorganisaties zijn tegen de toevoeging van zelfs een enkel object uit de industrietijd.

Molens en fabriek (nu terrein Duyvis) langs de Zaan en de Poel, omstreeks 1900. [Eigen collectie]

Voorbeelden:

- Stoommachine erf De Haan
- Reconstructie tot fabriek omgebouwde molen

Richtlijn:

Eventuele toevoegingen uit de periode na 1850 verstoren de samenhang van het concept 1850 niet. Dit betekent: niet meer dan een sporadische verwijzing naar de overgangsfase van wind naar ander stoom. Nieuwe tijdslaag is historisch te verantwoorden als 'pioniersbebouwing' van de industrialisatie. De bestaande ruimtelijke structuur, verkaveling, doorzichten etc. blijven bewaard. De sporadische vernieuwing voegt zich op een vanzelfsprekende manier in het molenpanorama en het dorpsbeeld van de Zaanse buurt (zie illustraties).

Langs de Zaan, 1927. [Eigen collectie]

Fabrieksgebouwtje hoek de Zaan en de Poel en molen de Bleke Dood. [GAZ]

Behoudsrichtlijnen

Landschap

Het landschap en de waterstructuur van de Kalverpolder zijn bepalend voor de opzet van de Zaanse Schans. Er zijn lange zichtlijnen en er bestaat een sterke ruimtelijke samenhang tussen Zaan, Zaanse Schans en het achterliggend landschap.

Richtlijn:

- Zorg dat het middeleeuwse ontginningspatroon met een fijnmazig systeem van langgerekte brede sloten en smalle kavels in de Zaanse Schans herkenbaar blijft,
- Behoud en versterk de (structurele, ruimtelijke en functionele) relatie met de water- en landschapsstructuur,
- Respecteer bij nieuwe ontwikkelingen de bestaande ruimtelijke eenheden van de Kalverpolder (twee verkavelingsrichtingen). Handhaaf het Laarzenpad (op de grens van beide verkavelingsrichtingen) als grens en route door de Kalverpolder,
- Behoud en versterk het karakter van de Kalverpolder als historisch cultuurlandschap: weideland met koeien en schapen,
- Koester de contrasten: de Zaanse Schans ('stijlkamer'), de Kalverpolder (open en leeg weideland), de omgeving (industriel landschap),
- Bewaar en versterk de zichtrelatie tussen de Kalverpolder, de Zaan en de Zaanse Schans.
- Respecteer de molenbiotopen en borg de zichtlijnen op de molens - ook buiten de grenzen van de Zaanse Schans (zoals het zicht op De Bonte Hen over het Jacob Visterrein).

Twee middeleeuwse ontginningspatronen: systeem van langgerekte sloten en smalle kavels vanuit de Zaan (oosten) en de Wormer (westen).

Waterrijk karakter van de Kalverpolder en de Zaanse Schans aan de Zaan.

Dynamiek van de Zaan (bedijvigheid op de dijk) en het statische karakter van de Kalverpolder (open en lege weideland).

Functie van de Kalverpolder: weideland.

Zichtrelatie tussen de Zaan en de Kalverpolder: doorzichten tussen de molens.

Herkenbare grens tussen de twee verkavelingsrichtingen van de Kalverpolder: het Laarzenpad.

Stedenbouw

De structuur van de Zaanse Schans is door het landschap bepaald en historisch te verantwoorden op grond van nederzettingvormen en verkavelingen in de Zaanstreek rond 1850. De Zaanse Schans sluit aan bij de historische gelaagdheid van de directe en wijdere omgeving, zoals de Gortershoek (rivierpanorama), de molens aan weerszijden van de Julianabrug (De Bleke Dood en De Ooievaar) en op enige afstand het gehucht Haaldersbroek. De stedenbouwkundige structuur van de Zaanse Schans wordt bepaald door de Kalverringdijk en haaks hierop gelegen paden. De openbare ruimte, tuinen en gebouwen zijn door deze structuur bepaald. Het dorpsbeeld, het levendig karakter en de sfeer van de Zaanse buurt worden bepaald door landschap, stedenbouw, architectuur en detaillering.

Richtlijn:

- Behoud de open opzet van de Zaanse Schans, met zichtlijnen, doorkijkjes en doorzichten naar het landschap en de omgeving,
- Continueer de stedenbouwkundige structuur die op het landschap is geënt: dijklint en dwarspaden,
- Borg de historisch te verantwoorden verkavelingen, erf- en gebouwtypologie. Karakter, schaal en typologie van bebouwing hangt samen met de locatie: op de dijk, onderaan de dijk, langs de paden, in het achterland (omgeving Schipperplein),
- Koester de sferen van de Zaanse Schans (landschap, Kalverringdijk, paden, molenlint, loodsen),
- Behoud het kenmerkend dijkprofiel: Zaan - tuinen - bebouwing - Kalverringdijk - sloot (brug) - bebouwing onderaan de dijk - paden - weideland - pakhuizen,
- Behoud het kenmerkend profiel van de paden: sloot - bleekveldje - pad - bebouwing (eventueel met voortuintje) - achtertuin - sloot.,
- In het Zaanse buurtje: vasthouden aan de dicht tot half open bebouwingstructuur van de dijklint,
- Bij de molennerven: vasthouden aan de open opzet van het lint en de open relatie tussen erf en omgeving,
- Herkenbaar houden van de karakteristiek van bruggen over de sloten langs de Kalverringdijk en het gebruik van knotbomen langs de wegen en paden,
- Behoud en versterk de karakteristieke beplanting: knotbomen als erfafscheiding, rietkragen langs de sloten en de formele inrichting van privé- en overtuinen,
- Behouden van de relatie met het landschap en de Zaan: doorzichten tussen de molennerven,
- Koester bijzondere plekken (zoals de Scheepswerf) door ze te ontwikkelen en in verbinden (programmatisch, routing, visueel) met de rest van het ensemble

Inbedding in de omgeving door zichtlijnen en historische 'ankerpunt' in het industrielandchap.

Historisch verantwoord dorpsbeeld: samenhang tussen structuur en gebouwen.

Systematiek van de structuur volgt de landschappelijk opzet van de dijk en de verkaveling van de kalverpolder.

Profiel van de Kalverringdijk: de Zaan - achtertuinen - bebouwing - Kalverringdijk - sloot (brug) - bebouwing onderaan de dijk.

Profiel van de paden: sloot - bleekveldje - pad - bebouwing (eventueel met voortuintje) - achtertuin - sloot.

Openheid en relaties met het landschap.

Karakteristieke beplanting: knotbomen als erfafscheiding, rietkragen langs de sloten en de formele inrichting van privé- en overtuinen.

Beplanting en inrichting buitenruimte.

Gebouw en Erf

De bebouwing van de Zaanse Schans biedt een staalkaart aan historisch te verantwoorden typologieën en kenmerkende oplossingen van Zaanse houtbouw. Getrouwheid van de Zaanse houtbouwtraditie en zuiverheid in de toepassing (gekoppeld aan locatie en typologie) staan hierbij voorop. Gebouwen zijn bij voorkeur authentiek (gesloopte monumenten). Replicabouw is mogelijk, mits authentiek gebouwd en op de juiste plek gezet. Daarbij vooral panden die passen in het ensemble maar nog ontbreken en de (typologische) diversiteit van de Zaanse Schans vergroten (woningen, werkplaatsen ambachtswoningen, schuilkerk; zie bijvoorbeeld de Westzijderol). Bepaalde toevoegingen, zoals schuttingen om de erven, zijn detonierend omdat ze niet passen in de logica en de stijl van de typische Zaanse architectuur. Ook belemmeren de schuttingen het zicht op de Zaan (bij de molenerven) of het zicht op de achterkanten van de woningen aan de paden (in de woonbuurt).

Richtlijn:

- **Continueer de hiërarchie van bebouwing binnen de structuur van de Zaanse Schans: dijkbebouwing op de dijk en padbebouwing langs de paden (zie; historische bronnen en documentatie Zaanse bouwtraditie).**
- **Volg de (historische) logica in typologie van erven en gebouwen: molenerf, woenerf, boerderij en pakhuizen.**
- **Koester de balans tussen woonfuncties en niet-woonfuncties in de Zaanse buurt. Hoewel niet direct een punt van beeldkwaliteit, heeft het gebruik van de panden (met name de woonbestemming) invloed op het dorpsbeeld en de precisie van detail (met name op de overgang van openbare naar private ruimte),**
- **Behoud (en versterk) de historisch verantwoorde erfafscheidingen, die de openheid en contact tussen openbare en private ruimte in beginsel instandhouden,**
- **Behoud de typologische en bouwkundige diversiteit van de Zaanse Schans en zorg dat deze bij toevoegingen wordt versterkt en uitgebreid. Sommige types en functies (kerk, arbeiderswoningen) zijn ondervertegenwoordigd (zie o.a. p. 37)**
- **Koester de stedenbouwkundige en bouwkundige getrouwheid van gebouwen en erven, als essentieel voor de geloofwaardigheid van de Zaanse Schans.**
- **Replica's vooral zien als verrijking van de 'collectie' panden op de Zaanse Schans, op de juiste locatie geplaatst en gebaseerd op originele of verdwenen (maar goed gedocumenteerde) panden.**

Detailering, materialen, kleur

In de uitwerking van de gebouwen en andere objecten aan de Zaanse Schans is de Zaanse houtbouwtraditie richtinggevend. Details, materialen en kleuren grijpen terug op de bouwwijze uit de zeventiende tot de negentiende eeuw. Hiermee wordt de authenticiteit van de Zaanse Schans geborgd.

Richtlijn:

- **Behoud de traditie van de houtbouw. Het gaat niet primair om authentieke bouwsubstantie (oud hout), maar om de authentieke verwerking en toepassing (Zaanse ambachtelijkheid).**
- **Koppel materiaal, detail en kleur aan de typologie en locatie. Afwijkende materialen en details, alsmede aanpassingen aan hedendaagse eisen en wensen zorgvuldig overwegen en ontwerpen vanuit de Zaanse traditie.**
- **Replicabouw: getrouwheid in materiaal, detailering, kleurtoepassing borgen.**

Karakteristieke bebouwing: uit een verzameling objecten wordt een dorpsbeeld en een cultuurlandschap opgebouwd.

Rijkere panden aan de Kalverringdijk.

Kleine woningen aan de paden.

Schipperplein: loodsen en werkplaatsen.

Replicabouw: hoge(re) eisen aan getrouwheid en zuiverheid s.

Erfafscheidingen en beplanting zijn cruciaal voor het realiseren van een samenhangend en getrouw beeld van de 'stijkamer'.

Details maken het beeld.

Noten

- 1 Frans Mars, 'Ontstaansgeschiedenis van de Zaanse Schans', *Programma houtdag 24 oktober 1969 in Den Haag*, Amsterdam 1969 (GAZ 04.832)
- 2 GAZ - Plan 1920. *Openlucht-windmolenmuseum*, ongeïventariseerd
- 3 GAZ - Plan 1920. *Openlucht-windmolenmuseum*, GAZ, ongeïventariseerd
- 4 A.J. Bernet Kempers, *Vijftig jaar openluchtmuseum*, Arnhem 1962, 40-42
- 5 GAZ V48 - Zaanse Schoon 1946-1981
- 6 'Schaven aan de Schans', 1965
- 7 Van der Koogh 1967, 13
- 8 Van der Koogh 1967, 13
- 9 GAZ PA 101 – inv.nr. 5, Brief Duyvis aan de Commissie Zaanse Schoon 14 juni 1946
- 10 Idem.
- 11 De Zaende 1946, 1
- 12 GAZ PA 101 – inv. nr.5, Brief Duyvis aan de Commissie Zaanse Schoon 14 juni 1946
- 13 Idem.
- 14 GAZ V48 - Jaarverslag Zaanse Schoon 1946-1947
- 15 GAZ V48 -Zaanse Schoon 1946-1981, 21
- 16 GAZ V48 - Jaarverslag Zaanse Schoon 1946-1947
- 17 Van der Koogh 1967, 15
- 18 GAZ V48 - Jaarverslag Zaanse Schoon 1949
- 19 GAZ PA 101 – nr.5 Lezing vermoedelijk van Van der Koogh, rond 1961
- 20 Van der Koogh 1967, 15
- 21 Redactioneel over plan Schipper, De Zaende 1951, 262
- 22 Jaap Schipper, De Zaende 1951, 265
- 23 Jaap Schipper, De Zaende 1951, 263
- 24 GAZ V48 - Jaarverslag Zaanse Schoon 1952
- 25 'Voor behoud van Zaanse Schoon; Studie Schipper gereed gekomen', *Gooise Courant*, 24 oktober 1951
- 26 PANH, Archief ETD en PPD, 640, 399, *Notulen vergadering Commissie voor Gemeentelijke Plannen*, 26 februari 1953
- 27 GAZ V48 - Jaarverslag Zaanse Schoon 1953
- 28 Archief RCE, 53.23 6912, Advies betreffende Zaanse houten huizen, 16 juni 1952
- 29 Archief RCE, 53.23 6912, Brief aan de minister van OKW, 12 mei 1952
- 30 Advies betreffende Zaanse houten huizen, 16 juni 1952, Archief RCE, 53.23 6912
- 31 Archief RCE, 53.23 6912 - Brief van OKW aan Zaanse Schoon, 30 augustus 1952
- 32 Archief RCE, 53.23 6912 - Brief van RDMZ aan Rijkscie MZ bij OKW, 13 oktober 1956
- 33 Archief RCE, 53.23 6912 - Verslag Rijkscie MZ bij OKW, 11 december 1956
- 34 Archief RCE, 53.23 6912 - Verslag Rijkscie MZ bij OKW, 11 augustus 1958
- 35 GAZ V48 - Jaarverslag Zaanse Schoon 1959
- 36 Van der Koogh 1967, 16
- 37 GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1961
- 38 De Typhoon, 11 mei 1962
- 39 'Schaven aan de Schans' 1965, 23
- 40 'Schaven aan de Schans' 1965, 22
- 41 Janse 1963, 113
- 42 GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1963
- 43 Streekplan voor de Zaanstreek 1952, 62
- 44 GAZ 1310 - Ambtelijke stukken stichten Zaanse Schans, brief Zaanse Schoon
- 45 De Zaanlander 12 maart 1966
- 46 De Zaanlander 26 mei 1966
- 47 De Zaanlander 26 mei 1966
- 48 De Typhoon 18 mei 1962
- 49 'Schaven aan de Schans' 1965, 26
- 50 GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1966
- 51 De Typhoon (zonder datum) ongeveer 1960
- 52 GAZ PA-0151 - inv. nr. 51
- 53 GAZ V38 - Verslag vergadering werkgroep Gortershoek – Zaanse Schans, 14 februari 1969
- 54 Archief RCE, 53.23 6912 - Jan Korf aan Zaanse Schans, 17 juni 1969
- 55 Archief RCE, 53.23 6912 Verslag vergadering Zaanse Schoon, Zaanse Schans, Zaanse Molen met afvaardiging RDMZ, 27 december 1968
- 56 Lezing Houtdag 24 oktober 1969, 42
- 57 De Typhoon 30 juli 1969
- 58 De Zaanlander 29 maart 1969
- 59 De Typhoon 18 maart 1969
- 60 GAZ PA-151.56 - Aantekeningen Schipper op 6 mei 1969
- 61 GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1971
- 62 GAZ PA-151.56 - Aantekeningen Schipper op 6 mei 1969
- 63 GAZ PA 151.56 - Commentaar van Cornelis de Jong op het uitbreidingsplan van Schipper, 1 maart 1973
- 64 GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1975
- 65 GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1975
- 66 GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1976

Literatuur

- 'Bethlehemkerk (herv.) te IJmuiden', *Forum* 12 (1957) 1-2, 34-38
- Hans van der Beek, 'Een openluchtmuseum waar ook mensen wonen', *Het Parool*, 11 juli 2009
- Max Dendermonde, *De Zaanse Schans*, Wormerveer 1968
- Han Dijkstra en Jan Pieter Woudt, *Zaanstreek in Panorama*, Schiedam 1990
- John Ekkelenboom, 'Zaandammer daken op Zaanse Schans', *Het Houtblad*, november 1995
- J. Emmerig, *Zaanstad. Zeven Zaanse dorpen in oude ansichten*, Zaltbommel 2000
- Emile Fallaux, *Wandelgids voor de Zaanse Schans*, Amsterdam 1973
- Emile Fallaux en Jaap Woudt, *Zaanse Schans*,
- Thijs de Gooijer, *Molens langs de Zaan*, Alkmaar 2004
- G. Grandiek, *Zaanstreek, bakermat van industrie*, Haren (Gn) 1971
- H. Janse, 'Mededelingen van de rijksdienst voor de monumentenzorg', *Bulletin KNOB* 62 (1963), pp. 111-114
- Annemiek Jansen, 'Een stukje geborgenheid', *De Volkskrant*, 9 augustus 1999
- Maja de Jong-de Herder, *Cornelis de Jong, architectuur als ambacht*, Midden-Beemster 2004
- S. de Jong en J. Schipper, *Zaanse houtbouw, over houtsoorten en funderingen, over buitenweegen en windveren en alles wat vroeger bij de houtbouw te pas kwam*, Amsterdam 1976
- S. de Jong en J. Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek*, Wormerveer 1987
- Dick Kerssens, *Zaandam – Oostzijde, Kalf en Haaldersbroek. Tussen Hoornselijn en Kalverringdijk 1930-1980*, Zaltbommel 2006
- Cees Kingma, 'Monumentale houtloods lijkt gered', <http://www.zaans-industrieel-erfgoed.nl/>
- P. Kleij, *Zaanstreek. Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Zwolle 2003
- Th. M. van der Koogh, 'De ontwikkeling van de Zaanse Schans', *Bulletin KNOB* 66 (1967), pp. 13-18
- Dirk van Koten (ed.), *Zaan & Waterland*, Rotterdam 1994
- Adriaan Loosjes, *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen*, Haarlem 1794
- H.P. Moelker, *Zaans Schoon 1946-1981. Jubileumschrift ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan*, Zaandam 1982
- W.W. Reijs, *Aardrijkskunde van Nederland, Nederland gisteren en morgen (2)*, Baarn 1970 [1940]
- 'Schaven aan de Schans', *Revu*, 16 januari 1965
- 'Toelichting bij de excursies: Zaanse Schans', *Bulletin KNOB* 66 (1967), pp. 55-56
- D. Vis, *De Zaanstreek, een beschrijving van het Zaanse volksleven in zijn historische ontwikkeling*, Leiden 1948
- Jan Pieter Woudt, *Bouwen aan Zaanstad, 130.000 gezagsgetrouwe anarchisten*, Zaandam 1993
- Jan Pieter Woudt et al., *De foto's van Breebaard. De Zaanstreek belicht, 1863-1878*, Wormerveer 1986
- Jan Pieter Woudt en Klaas Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek A-K*, Wormerveer, Zaanstad 1991
- Jan Pieter Woudt en Klaas Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek L-Z*, Wormerveer, Zaanstad 1991
- K. Woudt en J.J. Zonjee, *Blees aan de Westzijde 1883-1983*, Zaandam 1983
- Frans Wytema, 'Jaap Schipper krijgt Zaanse Schone uitgereikt', *Dagblad Zaanstreek*, 20 december 2007

Archieven

Gemeentearchief Zaanstad, Koog aan de Zaan

Archief Th. M. van der Koogh (PA-101)

Archief J. Schipper (PA-246)

Archief Stichting Zaanse Schans (PA-0151)

Archief Redactie maandblad *De Zaende* (PA-0034)

Noord-Hollands archief, Haarlem

Archief van de Provinciale Planologische Dienst (604)

Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Dossier Zaanse Schans

© SteenhuisMeurs BV, februari 2010.

Dit onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs (voorheen Urban Fabric en Steenhuis stedenbouw/landschap) te Schiedam in opdracht van de gemeente Zaanstad, afdeling Cultuur, Monumenten en Tourisme (Marjorie Verhoek).

Projectteam:

Prof. dr. ir. Paul Meurs, Hilde Sennema, Johanna van Doorn.

Lange Haven 9, 3111 CA Schiedam

www.urbanfabric.nl

www.steenhuis-onderzoek.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Urban Fabric | Steenhuis stedenbouw/ landschap.